

147741

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA
TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ
(1918 - 1922)**

Fariz HASANOV

**Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Tarih Anabilim Dalı
T.C. Tarihi Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

147741

**Eskişehir
Aralık 2004**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim T.C. Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Tamilla Aliyeva

Üye
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kayıran

(Danışman)

Üye

Yrd. Doç. Dr. Selahattin Önder

ONAY
14 Mart 2004

Prof. Dr. Münevver YILANCI

Enstitü Müdürü

ÖZET**Birinci Dünya Savaşı Sonrasında
Türkiye-Azerbaycan İlişkileri
(1918-1922)****Fariz HASANOV****Yüksek Lisans - 2004****Tarih Anabilim Dalı****Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,****Aralık 2004****Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kayıran**

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini incelemek, Azerbaycan'da yaşanmış olayları araştırmaktır. Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşı döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'a yardımı ve Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu ve faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada ağırlıklı olarak Azerbaycan ve Rus kaynakları kullanılmıştır.

ABSTRACT

**TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS
FOLLOWING WORLD WAR I
(1918 - 1922)**

**FARIZ HASANOV
MASTER THESIS - 2004
HISTORY MAIN SCIENCE BRANCH**

**OSMANGAZI UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DECEMBER 2004**

CONSULTANT: Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYIRAN

This work aims to study the relations between Turkey & Azerbaijan following World War I and to investigate the happenings in Azerbaijan in this period. We will focus on Turkey's aid to Azerbaijan in this period of independence war as well as establishment and activities of Caucasian-Islam Army.

Azerbaijan and Russian resources are intensively used in this study.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA DURUM

1.1. SİYASİ DURUM	4
1.2. AZERBAYCAN MİLLİ ORDUSUNUN DURUMU	7
1.3. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ASKERİ İLİŞKİLERİ	11
1.4. AZERBAYCAN'IN TÜRKİYE'DEN YARDIM İSTEĞİ	14
1.5. TRABZON VE BATUM KONFERANSLARI	18

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSU

2.1. KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN KURULUŞU	22
2.2. GENCE ERMENİLERİNİN SİLAHSIZLANDIRILMASI ...	28
2.3. BAKÜ YOLLARINDA	29
2.4. ALMANYA VE İNGİLTERE'NİN BAKÜ İSTEKLERİ	30
2.5. BAKÜ'NÜN KURTULUŞU	33
2.6. KAFKAS İSLAM ORDUSU HAREKETİNİN SONU	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE
AZERBAYCAN VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

3.1. KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE	
DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKA ESASLARI	42
3.2. KURTULUŞ SAVAŞI'NIN TÜRKİYE VE RUSYA	
DİPLOMASİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ	44
3.3. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE VE AZERBAYCAN	
İLİŞKİLERİ	48
3.3.1. Türkiye'nin Azerbaycan'a Elçi Göndermesi	49
3.3.2. Azerbaycan'dan Türkiye'ye İltica Eden Kişilerin	
Himaye Edilmesi	52
3.3.3. Bakü Şark Milletleri Kurultayı	60
SONUÇ	65
KAYNAKÇA	66

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Azerbaycan halkı hep zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlığı uğrunda mücadele eden, çok kanlar döken bir halk. Mehmet Emin Resulzade önderliğinde bağımsızlığını kazanmış, üç renkli bayrağını göklere yükseltmiş. Fakat, çok kısa sürmüş. Tam 75 yıl yeniden esaret.

Mücadelesinde yanında hep kardeş ülke vardı: Türkiye.

Yıl 1992. Yeniden Bağımsız Azerbaycan.

Bir kere yükselen bayrak

Bir daha inmez.

M.E. Resulzade

Ve inmeyecek.

Böylesi zevkli bir konuyu araştırmak için beni teşvik eden ve hiçbir desteğini esirgemeyen Sayın Yrd. Doç. Dr. Mesut Erşan ve Sayın Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kayıran hocalarıma teşekkür ederim.

FARİZ HASANOV

GİRİŞ

20. yy'ın sonlarına doğru Azerbaycan'da ve bölgede cereyan eden gelişmeler Azerbaycan halkı için önemli tarihi hadiselerin oluşu ile neticelendi. 1917 Şubatında Çar rejiminin devrilmesi büyük bir imparatorluğun sınırları içerisinde ve hem de Azerbaycan'da siyasi faaliyetin genişlemesine fırsat verdi. Mevcut olan durumun zor olmasına bakmaksızın, halkın faaliyeti nizamlanarak düzene girmiş, bir mücadeleye çevrilmişti. Halkının bu gününü ve yarınını düşünen kesimler bu mücadeleye katıldılar. Bir taraftan Çarizm usuli idaresinin yerine gelmiş Geçici hükümetin, bir taraftan bu hükümeti deviren Rusya Bolşevik güçlerinin, diğer taraftan da Bakü'deki Bolşevik-Daşnak güçlerinin bütün baskılarına bakmaksızın, milli güçlerin devamlı olarak yaptığı Milli Azatlık Mücadelesi 1918 yılının 28 Mayıs'ında sonuca ulaştı ve Azerbaycan'ın sınırları dahilinde yeni bir bağımsız devlet ilan edildi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin tarih sahnesine girmesi, var oluşu dahili ve dış siyaseti ile ilgili bir çok eserler ve araştırmalar gün ışığına çıkmıştır. Bütün bu araştırmaların hepsinde şöyle bir sonuca varılabilir ki, Türkiye ile Azerbaycan arasında askeri işbirliği olmasaydı ilk günlerden Azerbaycan'ın bağımsızlığı çok ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalırdı. Çünkü, Rusya'nın her yönden destek-

lediği Bakü Bolşevik-Daşnak güçleri Azerbaycan'ın milli birliklerini daha Gence'deyken bitirip mahvetmek niyetinde idiler.

Azerbaycan'ın dahilinde ise Bolşevik-Daşnak'lara karşı savaşacak güç henüz mevcut değildi. Böyle bir dönemde milli-azatlık hareketinin liderleri yardım için kardeş Türkiye'ye müracaat ettiler. Osmanlı Devleti bu müracaatına müsbet cevap verdi ve Azerbaycan'da Türk ve Azerbaycan askeri birliklerini birleştiren Kafkas İslam Ordusu kuruldu. Ordunun birkaç ay içerisinde yaptığı büyük mücadele Bakü'nün kurtuluşu, Karabağ üzerinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin söz sahibi olması, milli askeri birliklerin güçlenmesi, bağımsız devlet kuruculuğu işinde önemli adımların atılması ile sonuçlandı.

Kafkas İslam Ordusunun varoluş dönemini şüphesiz ki, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varoluşunun birinci aşaması gibi değerlendirmek gerekir. Bu aşamada bağımsız devlet kuruculuğu işinde önemli adımların atılması ile beraber, esas dikkat elde edilmiş bağımsızlığın güçlendirilmesine, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün teminine yönlendirilmişti. Bu önemli vazifelerin çözümü ise Kafkas İslam Ordusunun faaliyeti olmadan mümkün değildi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iki yıllık tarihinin önemli sayfasını oluşturan Kafkas İslam Ordusunun kuruluşu, onun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü uğrunda mücadelesi yeterince öğrenilmemiştir. Bu tarih öğrenilmeden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihinin, bütünlükte 20. yy Azerbaycan tarihinin bu aşamasının öğrenilmesini mükemmel sayamayız.

Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki faaliyetinin araştırılması Azerbaycan ve Türk kahramanlık tarihinin öğrenilmesi bakımından da son derece önemlidir. Bu ordunun teşkili ve faaliyeti her iki halkın askeri tarihinin önemli bir aşamasını teşkil eder ve bu aşama gerekli şekilde araştırılarak Azerbaycan ve Türkiye tarihinde kendi yüksek yerini tutmalıdır.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini, özellikle Kafkas İslam Ordusunun faaliyetlerini çoğunlukla, mevcut olan Azerbaycan ve Rus kaynaklarına dayanarak araştırmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA DURUM

1.1. SİYASİ DURUM

1917 şubat devrimi Azerbaycan'ın siyasi hayatında büyük bir canlılığa sebep oldu. Yeni düzende siyasi faaliyetlerini genişletmek için bir çok imkanlar elde etmiş olan Azerbaycan milli hareketinin önde gelenleri ileriye daha da umutla bakmaya başladılar. Mehmet Emin Resulzade'nin söylediği gibi:

“1917 devrimi mahkum sınıflara hürriyet, mahkum milletlere ise muhtariyyet verecekti.”¹

Şubat devriminin siyasi yaşama getirdiği canlılığın sonuçlarından biri de, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde müslüman milli şuralarının kurulması oldu. Onların arasında en güçlüsü de Mehmet Emin Resulzade'nin liderliğinde kurulmuş olan Bakü Müslüman Teşkilatları Şurası idi. Bu teşkilatın yaranmasında amaç, yaranmış durumun önemini müslüman ahaliye anlatmak, müslüman kuvvetlerini birleştirmek idi.

¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, 1990, s.26.

Buna karşılık Rusya Sosyal Demokrat Partisi'nin Bakü Komitesi de bütün herkesi Bakü Bolşevikleri etrafında birleşmeye çağırdı. Ayrıca Gence, Şamahı, Lenkeran, Şuşa ve Nahçıvan'da da örgütlenmeye başladılar.

Petrograd'daki yönetim değişikliği Kafkasya'da pek de hoş karşılanmadı. Yaranmış durumun müzakere edilmesi ve bir çıkış yolu bulunması için 8-11 kasım da Tiflis'de toplantı yapıldı. Dört gün süren toplantının ardından orada bulunanlar Ekim ihtilalinin yasal olduğunu kabul etmediler ve geçici hükümet olarak Zakafkasya Komitesi ni kurmaya karar verdiler. Komitenin başkanı Gürcü Menşeviki Geçkori seçildi. Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni üyelerden Komiserler tayin edildi. Zakafkasya Komitesi Petrograddaki Bolşevik yönetimine bağlı değildi ve bağımsız olarak faaliyet gösteriyordu².

Petrograd'daki yönetim değişikliğinden sonra Türkiye tarafı Ruslarla da süren savaşın durdurulmasından yana olduklarını bildirdiler. Bu konuda teklif Petrograd'a değil, Kafkas cephesi komutanlığına gönderildi. Kafkas cephesi komutanlığı da bu teklifi iyi karşıladı ve 5 Aralık'ta taraflar arasında antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre her iki taraf da Kafkas ve Türk cephesinin bütün her tarafında savaşı durdurmalı ve her iki taraf da ateşkese uymalı idi. Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Zakafkasya Komitesi Bakü'de yaşanmış durumu müzakere ederken Bolşevizme karşı mücadelenin daha da güçlendirilmesi kanaatine vardılar. Komitenin fikrinde esas tedbirlerden biri ordunun millileştirilmesi meselesi idi. Komite toplantıda Kafkas ordusunun terhis olunması ve yeni milli ordu hissele-

² Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Askeri Neşriyat, Bakü, 1999, s.19.

rinin kurulması kararını aldı. Bütün bu çalışmaların sonucu olarak da Aralık 1917'den itibaren Rus askerlerinin terhis edilmesi ve Rusya'ya dönmesi başladı. Binlerce Rus askeri savaştan bıktığı için bu imkanı değerlendirerek kendi ülkelerine dönüyorlardı. Bolşevikler Rus askerlerinin toplu halde ülkelerine gitmelerine engel olmaya çalışıyorlardı. Askerlere iyi maaş teklif ederek orduda kalmalarını ve Bolşevikler için savaşmalarını sağlıyorlardı. Bunda da başarılı oluyorlardı. Böylece Bakü'de Kızıl Ordu hisseleri yaranmaya başladı. Bakü Bolşeviklerinin güçlenmesi, onların ihtiyaçlarının karşılanması için Rusya Halk Komitesi Soveti'de devamlı yardımda bulunuyordu.

Azerbaycan milli hareketine karşı mücadelede Bakü Soveti yönetimine sadece Rusya hükümeti değil, aynı zamanda Bakü'de toplanmış olan Ermeni-Taşnak kuvvetleri de büyük destek veriyordu. Türkiye-Rusya Savaşının devam ettiği bir zamanda silahlı gruplar oluşturulmasının Türkperestlik gibi değerlendirileceğinden çekinen Müslüman Teşkilatları faal durumda değillerdi. Fakat, Ermeni Milli Şurası silahlı birlikler oluşturmaya devam ediyorlardı. Ermeni Milli Şurası Mart 1918'de ordudan dönen Ermeni askerlerine seslenerek, onları Bakü'deki Ermeni birlikleri etrafında birleşmeye davet ediyordu. Rusya için Bakü petroleri çok büyük önem taşımaktaydı ve Bakü'nün sovyetleştirilmesi için bütün imkanlarını kullanıyorlardı. Lenin Bakü'ye gönderdiği mektubunda yazıyordu: "Bakü bizim için her şeydir, orayı çok iyi savunarak elimizde tutmalıyız."³

Sovyet hükümetinin ilanını takiben Bakü hükümeti şehirde tek başına hakimiyete muvaffak olamamıştı. Bakü'de Milli Şuraların

³ Ahmet Balayev, *Azerbaydjanskoye Nasionalnoye Demokratiçeskoye Dvijenije 1917-1920 god*, Bakü, s.39.

oluşu bunu engelliyordu. Milli ordu hisselerin güçlenmesini engellemek için 1918 Mart olaylarının çıkarıldığını, o zamanın Bakü Bolşeviklerinin lideri Stepan Şaumyan tarafından açıkça itiraf ediliyordu. Bir kaç gün içinde şehrin Azeriler yaşayan kısmı harabeye çevrildi. Çok sayıda insan katledildi. Mart soykırımı Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye girdiği güne kadar devam etmiştir.

1.2. AZERBAYCAN MİLLÎ ORDUSUNUN DURUMU

Bağımsızlık yolunda Azerbaycan halkının karşısında duran önemli vazifelerden biri milli ordunun kurulması meselesi idi. Bu yolda ciddi adımlar 1917 şubatında Çar idaresinin devrilmesinden sonra atıldı. Bu mesele Nisan ayında Bakü'de toplanan Kafkas Müslümanları Kurultayı'nda da müzakere konusu oldu. Müslüman ahalinin sayımını yapmak, seferberlik ve silahlandırma işini teşkil etmek için Kurultay tarafından özel bir büro kuruldu. Milli hareketin önde gelenleri milli ordunun teşkilini, bağımsızlığa kavuşmanın en önemli unsuru olarak görüyorlardı. Milli Ordu hisselerinin kurulmasına mevcut hükümet tarafından izin verilmese de, milli-azatlık hareketinin önderleri bu işin teşkili için hiç durmadan çalıştılar. Ayrıca, o dönemde bölgede görev yapan Azeri Subaylar da her türlü yardımda bulundular. Özellikle, Azerbaycan Ordusunda sonralar general rütbesine kadar yükselmiş olan Süleyman Bey Efendiyev'in Gence'de yaptığı faaliyetler çok önem taşımaktadır. Gence'de askeri bir kurs teşkil eden Süleyman Bey Efendiyev 150 kişinin askeri eğitim almasını sağladı⁴.

⁴ Mehman Süleymanov, a.g.e., s.33.

Aralık 1917’de Zakafkasya (Kafkasya Ötesi)⁵ Komiserliği Bakü’deki durumu değerlendirerek Azerbaycan’da bulunan ordu hisselerini millileştirmeyi uygun buldu. Böylece ayrıca, Gürcü Korpusu, Ermeni Korpusu ve Müslüman Korpusu kuruldu. Müslüman korpusuna General Aliğa Şihlinski tayin edildi. Fakat bu Korpusların tamamı Tiflis’te teşkil olunmuştu. Birkaç ay sonra Azerbaycan korpusu oluşturuldu ve General Aliğa Şihlinski Azerbaycan’a tayin edildi. 1917 devriminden sonra Rus ordusundan istifa eden general Şihlinski Kafkasya’ya döndü. General Şihlinski’nin Rusya ordusundan gelerek Azerbaycan Milli ordusunun başına geçmesi ile ilgili olarak 7 Ocak 1918 tarihli “AÇIK SÖZ” gazetesi şöyle yazıyordu.

“3 Ocakta Müslüman Kafkasya Komitesi’nin sedri Feteli Han Hoyski müslüman askeri birliklerinin teşkili hakkında konuşma yapmıştır. Ordu için gerekli gönüllülerin toplanması işi Müslüman Komitesine havale edilmiştir. Ordunun teşkilinden sonra askeri verginin kaldırılması hakkındaki yasa yürürlüğe girmiştir. Askeri birliklerin millileştirilmesi işi General Ali Ağa Şihlinski’ye havale edilmiştir⁶.

Gönüllü askerler için Bakü’nün Çemberekent Mahallesi’nde yer ayarlandı ve hemen de eğitime başlandı. Subay ihtiyacını karşılamak için de aynı mahallede bir askeri okul oluşturuldu. Fakat, ordunun techizat işinde zorluklar vardı. Bu problemin çözümü için de ümit Kafkasya’daki Rus ordusunun terk-silah edilmesine bağlanmıştı.

⁵ Azerbaycan ve Rus kaynaklarında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Zakafkasya olarak adlandırılır.

⁶ Aliğa Şihlinski, **Hatıralarım**, Bakü, 1990, s.11.

Rus askerlerinin topluca terk-silah edilmesi olayı Ocak 1918'de Şamhor İstasyonunda gerçekleşti. Bu olay çok riskli bir olay idi. Fakat, başka çare yoktu. Ordunun teçhizatı için yapılması zorunlu bir işti. Şamhor İstasyonundaki terk-silah olayının teşkilatçılarından olan Sefikürdski olayla ilgili olarak şunları belirtiyordu: "Müslümanlar suçlu değiller, hükümet görevini yapmadığı için, zor kullanarak silah elde etmeye mecburlar."⁷

Askeri trenlerin terk-silah edilmesinde Yelizavetpol (Gence) Müslüman Milli Komitesi de faal görev almıştır. Şamhor İstasyonuna yanaşan ilk tren Ukraynalı askerlerden oluşuyordu. Silahları alındıktan sonra erzakla temin edilen tren gönderildi. Aynı gün istasyona giren ikinci trendeki askerler ise bırakın silahları vermeyi, hatta ilk alınan silahların da geri verilmesini talep ettiler. Konuşmalar da bir sonuç vermeyince zor kullanılarak silahlara el konuldu. Orduya silah temininde tatar suvari alayının da çok büyük hizmetleri olmuştur.

Milli ordu hisselerinin kurulmasında bir başka zorluk da yeterli kadronun bulunmamasıydı. Azerbaycanlı subayların olmayışı durumu oldukça zorlaştırıyordu. Müslüman birliğinde Türk subayları da görev yapıyorlardı. Fakat, onların sayısı oldukça azdı. Milli orduda görev yapan subayların %65'ini Ruslar oluşturunuyordu. Kafkas Cephesinde iptal edilen ordu birliklerinde görev yapmış olan subaylar da Kafkas Cephesi Komutanlığının emri ile müslüman birliklerinde görev yapabiliyorlardı.

Milli Orduda görev yapacak olan Azerbaycanlı subay meselesini çözüme kavuşturmak için Bakü'de Kadet Okulu'nda subay kadroların

⁷ Eldar İslamyılov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü,1994, s.27.

hazırlığına başlanmalı idi. Milli askeri okula seçme yoluyla öğrenci alınacaktı. Öncelikle fiziki yönden sağlıklı olanlar ve herhangi bir olaya karışmayanlar tercih ediliyordu. Askeri Okulun teşkili işi ilk önce Tiflis'te yapılacaktı. Okulda görevlendirilecek öğretmenler toplandıktan ve diğer teşkilat işleri tamamlandıktan sonra okul Bakü'ye taşınacak ve orada derslere başlanacaktı. Fakat, 1918 Mart olaylarından sonra Milli Askeri Okulun Bakü'de faaliyete geçmesi mümkün olmadı ve okulun Gence'de faaliyet göstermesine karar verildi. 2 Nisan 1918'de Gence Demir Yolları Okulu'nun binasına yerleşen askeri okul burada eğitime başladı. Fakat, bu da uzun sürmedi. Maddi yönden sıkıntı çeken okul 12 Mayıs'ta kapatıldı.

Bakü'de durum giderek kötüleşiyordu. Şaumyan liderliğindeki Bakü Bolşevikleri faaliyetlerini giderek genişletiyorlardı. 24 Şubat'ta Bakü istasyonunda müslüman karargahı gözaltına alındıktan sonra General Şihlinski'nin emriyle müslüman birlikleri Şamahı, Guba, Lenkeran, Ağdam bölgelerine yerleşmeye başladılar. Özellikle mart olaylarından sonra Kafkasya Hükümeti Milli Birliklerin Bolşeviklerle mücadele edebilmeleri için 100 bin ruble, iki uçak, zırhlı tren ve silah ayırdı. Bu vesaitlerle birlikte Bakü'ye üç istikametten girmeleri için program yapıldı. Hücumların karşısını almak için Bakü Bolşevikleri de ciddi hazırlık içindelerdi. Milli birliklerin bu planı başarısız oldu. Bakü'deki Ermeni birlikleri iptal edilerek Kızılorduya birleştirildi. Bütün bunların sonucu olarak 1918'in Mayısında Kızılordu her bakımdan Azerbaycan milli ordusundan üstün durumdaydı. General Şihlinski itiraf ediyordu ki, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edildiği zaman "kurmaya çalıştığımız birlikler yarım idi." Bu güçle yeni ilan edilmiş bağımsızlığı muhafaza etmek kolay değildi⁸.

⁸ Hikmet Sadıkov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Gence Dönemi**, Gence, 1998, s.12.

1.3. TÜRKİYE AZERBAYCAN ASKERİ İLİŞKİLERİ

Azerbaycan'da Ermeni-Bolşevik güçlerinin ortaya koyduğu tehlikeler genişledikçe, Azeri milli güçlerinin halkı bu tehlikeden kurtarmak için yollar araması da kaçınılmaz olmuştu. İçerideki imkanlarla Bolşevik güçlerinin karşısını almak mümkün değildi. İster siyasi liderlerin isterse de halkın dikkati ilk önce Türkiye'ye yönelmişti. Sovyetler adı altında yapılan soykırımın durdurulması için tek ümit din, dil kardeşleri olan Türklere bağlı idi. Azerbaycan halkı düşmana karşı yalnız kalmayacağından emindi. İki halk birbirine manevi birlik ve yakınlık içerisindeydi. Bu yakınlığın sonucudur ki, 1912 Balkan Savaşı başladığında "Müsavat" partisi bir beyanat yayımlayarak bütün Türkleri ve Müslümanları Osmanlı Türklerine yardıma çağırıyordu. Beyanatta "Dindaşlar! Malumunuz olsun ki, tek ümidimiz ve kurtuluşumuz Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir. Eğer şimdi de duyarsız kalırsak dünyanın gözü önünde hak, islamiyet ve milliyetimizi kaybederek esir oluruz"⁹. Müsavat Partisi'nin beyanatında daha sonra belirtildiğine göre bu savaşı Türkiye'ye karşı başlatan aslında ruslardır ve amaçları da Türk güçlerini parçalamaktı.

Türk halklarının birliğine çok önem veren harbiye nazırı Enver Paşa devletin dış politikasının da Turancılık İdeyası üzerine kurulmasını istiyordu. Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkas'ta yaşayan müslüman halklarının bütünlükte Rusya'nın terkiğine dahil olan Türk halklarının Rusya'nın esaretinden kurtularak büyük Turan devletine katılacağına inanan Enver Paşa askeri faaliyetlerinde bile bu planı dikkatten kaçırmazdı. Birinci Dünya Savaşı döneminde bu planın gerçekleşmesi, Azerbaycan ve diğer müslüman ve Türk halklarına

⁹ Elturan, Bakü, 1999, Sayı: 1-2.

yardım yapılması için Enver Paşa girişimde bulundu. Fakat, Sarıkamış başarısızlığı kuzeye doğru ilerleme imkanı vermedi. Bununla bile Çar Rusya'sı terkinde olan Türk halklarına yardım isteğı Enver Paşa'yı bir an bile terk etmedi, iktidardan düştükten sonra bile Enver Paşa bu istikamette faaliyet gösterdi ve bu planın başarılı olması için Bolşeviklere karşı savaşırken şehit oldu.

Rusya dahilindeki karışıklıklar, Rus ordusunun cephede başarılı olamaması, devletin zayıflaması, Turancılık ideyasının icrasına başlamak için Enver Paşa'da yeni ümitler yaratmıştı. Bunu Enver Paşa "İttihat ve Terakki"nin 11 Kasım 1917 tarihli beyanatındada onaylıyordu. Beyanatta bildiriliyordu. "Vatanımızın ve milletimizin milli idealleri bizi Moskova düşmanını imhaya davet etmektedir. Böylece Rus İdaresindeki bütün ırktaşlarımızı içine alan ve onlarla birliğimize olanak sağlayacak sınırimız elde edilmiş olacaktır."¹⁰ Rus ordusunun parçalanması güçlendikçe bu planın icrasına merak da Enver Paşa ve arkadaşları arasında hayli güçlenmişti. Gerçi bu plan Azerbaycan'da herkes tarafından desteklenmiyordu. Ancak, Osmanlı ile Azerbaycan arasında askeri ilişkiler gelişirken bu niyetin de olduğu inkar edilemez. Bunun neticesidir ki, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin ilk aşamasında Enver Paşa Azerbaycan'ın geleceğini Türkiye'nin terkinde görüyordu. Sonradan Gence'ye gelmiş Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile Azerbaycan hükümeti arasında gerginliğin yaşanması da aslında Enver Paşa'nın bu tutumunun ifadesi idi. Fakat, sonradan Azerbaycan'da yaşanan olaylar Enver Paşa'nın ve Nuri Paşa'nın düşüncelerinde bir değişiklik yaratmış ve onların her ikisi de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuvvetlenmesi için büyük çaba göstermişlerdir.

¹⁰ Aliyev, G., *Turtsiya VI Period Pravleniya Mladoturok*, Bakü, 1993. s.49.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yardım etmek niyeti Azerbaycan'ın dahilinde de siyasi güçler tarafından değerlendiriliyordu. Bu mesele her iki taraf için de büyük önem taşımaktaydı. Aralık ayında Ruslara esir düşmüş bir Avusturyalı subay kaçarak Türk tarafına geçmiş ve 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'yla görüşmüştü. Elde edilen bilgilerle Halil Paşa çok ilgilenmiş ve Kafkas'a doğru yürüyüşün tam zamanı olduğunu anlamıştır. Çünkü bu bölgede Rusya'nın gücü çok zayıflamıştı. Bu bilgiyi Enver Paşa'ya ulaştırmak için esir alınan subay onun yanına gönderildi. Bir müddet sonra Enver Paşa Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafında şöyle yazıyordu: "Görüştüğüm Avusturyalı yarbayın Bakü'nün durumu hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilatlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilatlandırarak ve idare edecek bir lider bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatine vardım."

Telgrafta Enver Paşa Azerbaycan ve Kafkasla bağlı planların artık uygulamaya geçilmesi aşamasının başladığını bildiriyordu. Onun emrine göre Kafkas, Dağıstan, Türkistan ve Rusya'daki müslüman halklara onların ihtiyacı olan yardımın verilmesi için merkezi Tahran'da olan bir teşkilat kurulmalı ve bu yerlere Türk subayları gönderilmeli idi. Kardeşi Yarbay Nuri Bey merkezin başında durmalı ve uygun gördüğü kişileri bölgelere göndermeli idi. Bu plan bütünlükte uygulanamasa da Azerbaycan ve Dağıstanla ilgili fikirlerin uygulanması doğrultusunda büyük adımlar atılmış oldu¹¹.

¹¹ Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Yayınları, Ankara, 1998, s.37-39.

1.4. AZERBAIJAN'IN TÜRKİYE'DEN YARDIM İSTEĞİ

Türkiye'den beklenen yardımın mahiyetine gelince, Azerbaycan'ın milli güçlerinin hiç de hepsi aynı fikirde değillerdi. Milli mücadele liderleri din ve dil ortağı olan Türklerin Azerbaycan halkına yardım etmekle onu tehdit eden tehlikelerden koruyacak ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasına olanak tanıyacıklarını düşünüyorlardı. Kafkas "İttihat ve Terakki" partisinin önde gelenleri ise Türkiye'den yardım istemekle Azerbaycan'ın Osmanlı Devletine birleştirilmesini destekliyordu. Mart 1918'de Kafkas İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkezi-Umumiyesi Osmanlı Devletine müracaat etti. Kafkastaki bütün müslümanların iradesini ifade ettiğini bildiren Merkezi-Ümumiye bildiriyordu ki, bütün kuzey ve güney Kafkas ana vatanımız olan Türkiye'ye birleşmelidir. Türkiye derhal Kafkas'ı almalı ve onu çağıran kardeşlerini azad etmelidir. Dört sene boyunca Avrupa ve Asya cephelerinde büyük başarılar kazanan Türk Ordusu 3-4 milyon Rusu ve bir kaç yüz bin Ermeni'yi Kafkasta çıkarmaya kadirdir. "Ey Türk ordusu, gel! Gel, Cengiz ve Timur'un izleri buradadır. Biz, sana birleşmek ve seninle beraber ana yurda doğru yürümeye hazırız."¹².

Çağırışta daha sonra belirtiliyordu ki, Osmanlı Ordusunun Gence'ye gelmesi ile Ermeni meselesi bir defalık çözülmelidir.

Azerbaycan milli mücadelesinin önde gelenleri de Türk yardımının elde edilmesi için yollar aramaya başladılar. Bu mesele Müslüman Milli Komitesinin Ocak ayındaki Gence toplantısında da geniş

¹² H. Ağamalıyeva, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü, 1990. s.64.

müzakere edildi. Toplantıda Milli Komitenin liderlerinden Nesib Bey Yusufbeyli mevcut olan durumu değerlendirerek şunları söylemiştir: “Halkın gücüyle yaptığımız bütün işler zaferle neticelenmiştir. Fakat, bütün bunlar sonuca gitmekten çok uzaktır. Bir kere Azerbaycan’ın merkezi Bakü düşmandan temizlenmelidir. Çünkü başsız vücut olmaz ve yaşayamaz. Bizim gücümüz bunun için yeterli değildir. Büyük bir yardıma ihtiyacımız vardır ve bu yardımı da bize Osmanlı İmparatorluğu yapabilir. Şimdi Osmanlı İmparatorluğu’na bir heyet gönderelim ve yardım isteyelim.”¹³.

Toplantıda bulunanlar Yusufbeyli’nin söylediklerini tamamen desteklediler. Karara uygun olarak Osmanlı Devletine Milli Komite üyelerinden birinin gönderilmesi ve onun aracılığıyla Azerbaycan halkının isteğinin Türkiye hükümetine bildirilmesi uygun görüldü. Bu görev milli azatlık hareketinin liderlerinden Nağı Şeyhzamanlı’ya¹⁴ havale edildi. Sonradan yazdığı hatıralarında N. Şeyhzamanlı Türkiye’ye yola çıkmadan önce Yusufbeyli ile olan son görüşünü ve ona söylediklerini şöyle açıklıyordu Yusufbeyli: “Nağı, bütün durumu Osmanlı devletine anlat. Bizim ihtiyacımız olan askeri güçle yardım etsinler. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, bağımsızlığımızı ilan etmemize yardım etsinler. Ancak bizi kendilerine birleştirmek isterlerse o zaman gelmesinler. Biz başımızın çaresine baka-

¹³ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 25.

¹⁴ Türkçe kaynaklarda Naki Keykurun ismi geçer. 1881 Gence doğumlu. İstanbul’a gelerek Talat ve Enver Paşa’larla görüştü. Kafkas Ordularının örgütlenme çalışmalarına katıldı. 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Azerbaycan Milli Emniyet Genel Müdürü oldu.

rız”¹⁵. Nesip bey Yusufbeyli Aserbaycan’ın Türkiye’ye birleşmesinin aleyhine idi, hem de Osmanlı Devlet İdareciliğine de karşı çıkıyordu. Yusufbeyli bu mesele ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: “Azerbaycan’a Türk Ordusunun gelmesi olabilsin ki, gereklidir, ancak korktuğumuz bir şey var ki, Türkler bizi İstanbul’dan idare etmeye başlamasınlar. Tabii ki, Türkler bizim büyük kardeşimizdir. Fakat, Azerbaycan’ın sosyal kuruluşu bambaşkadır.”

Nağı Şeyhzamanlı 1918’in Ocak ayında Gence’den gizlice hareket ederek birbuçuk ay sonra İstanbul’a gelmişti. Şeyhzamanlı gelir gelmez Osmanlı Devleti’nin rehberleri ile görüşmek imkanı elde etmişti. Önce Baş Nazır Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’yla görüştü. Nağı Şehyzamanlı onu İstanbul’a göndermiş olan Milli Komitenin ve bütün Azerbaycan halkının isteklerini Osmanlı Hükümetine şöyle bildirdi: “Hurmetli Paşalarım, Azerbaycan halkı yüz yıldan beri Rus idaresinin zulmü altındadır. Kafkas Ruslar tarafından işgal edilirken Azeriler Rus idaresine karşı geceli, gündüzlü savaştılar. Rus Çarlığının devrilmesinde bu savaşların çok büyük rolü olmuştur. Ekonomimiz, Medeniyetimiz her sahada Rus milletinden çok çok üstün olduğu halde, Azeri Türklerinin geleceği karanlık görünüyor. Halkımız askeri eğitimden uzak tutulmuş, Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor. Milletimiz bağımsız olmak arzusundadır. Bize büyük askeri güç göndermenize gerek yoktur. Bize askeri eğitimciler gönderin. Bizde kısa süre içinde askeri güç oluşturmak olanağı vardır. Türk olduğumuz için gerekli olan güç kanımızda mevcuttur.”¹⁶

¹⁵ Naki Keykurun. a.g.e., s.61.

¹⁶ Koçarlı T.K., İstoriçeskiy povorot sudbah Azerbaygjanskogo narode, Bakü, 1990, s.95.

Talat Paşa kabinesinde Azerbaycan'a yardım meselesi müzake-re edilmiş ve adliye nazırı Halil Bey Kafkasta bir müslüman devleti kurulması gerektiğini savunmuştu. Fakat, Azerbaycan'a askeri yardım gönderilmesine ilk başta bir çok siyasetçiler karşı çıkıyorlardı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'da Türkiye'nin Kafkas politikasına çok dikkatli bakıyordu. Vehip Paşa'nın fikrinde zamanında bu yerleri çok büyük kanlar akıtarak ele geçiren Rusya kolaylıkla buralardan vazgeçmeyecektir. Rusya'nın zayıf duruma düşmesi bu arazilere bir daha dönmeyecek anlamına gelmez. Ona görede bu bölgeler üzerinde Rusya ile Türkiye arasında yeniden büyük savaşlar çıkabilirdi. Bu savaşlar bölge insanının mağdur olmasına, şehir ve köylerin virane kalmasına sebep olurdu. Sonuçta yardım bekleyen insanlar perişan olurdu¹⁷.

Ancak, Enver Paşa aynı fikirde değildi. O, Batumu Kafkas'a açılan bir kapı gibi görüyordu. Bu liman şehri Türkiye ile Kafkas arasında ulaşımı sağlayacaktı. Fakat, 14 Mart 1918'de Trabzon'da Kafkasya Seyminin üyeleri ile Türkiye arasında başlayan görüşmelerde Ermeni ve Gürcü tarafı Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmayı kabul etmediler. Enver Paşa bu meseleyi (askeri yolla) çözmek için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya emir verdi. Türk Ordusu kısa süre içinde Kars, Ardahan ve Batum'u kontrol altına aldı.

¹⁷ Bekir Necefov, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü, 1992. s.104.

1.5. TRABZON VE BATUM KONFERANSLARI

14 Mart 1918'de Trabzon'da Kafkasya Seyminin üyeleri ile Türkiye arasında görüşmeler başladı. Trabzon'a gönderilen Azerbaycan heyetinin terkinde M.E.Resulzade, H.Hasmamedov, M.Hacinski, A.Şeyhülislamov ve diğerleri vardı. Ayrıca, Trabzon'a hem Azerbaycan'dan, hem de Dağıstan'dan resmi olmayan şahıslarda gelmişlerdi. Konferans başlamadan önce Türkiye'yi temsil eden heyetin üyesi, Deniz Kuvvetleri erkanı-harbiyye reisi, Albay Hüseyin Rauf Orbay Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen kişilerle görüşerek, onlardan bölgedeki durum hakkında geniş bilgi aldı. Farklı politik düşüncelerde olan bu kişilerin hepsinin tek düşüncesi, Azerbaycanlılar ve Dağıstan müslümanlarının etrafındaki tehlikenin karşısını Türkiye'nin yardımı olmadan almak mümkün değildir. Ermenilerle İngilizler, Gürcülerle Almanlar arasında gizli ilişkiler güçlendikçe Azerbaycanlılar bölgede yalnız kaldılar. Yalnız kalan Azerbaycan Türkiye'yi kendisine müttefik görüyordu ve ondan yardım bekliyordu. Trabzon Konferansının başlamasından az sonra Bakü'de Bolşevik-Daşnak güçleri Azerbaycanlıları kütleli soykırıma başladılar¹⁸. Bolşevik-Daşnaklar Guba'da, Şamahı'da, Güney bölgelerinde binlerce Azeriyi öldürdüler, kentleri, köyleri talan ettiler. Bu olaylar Türkiye tarafından Azerbaycan'a yardım gönderilmesini daha da hızlandırdı. Bu konuda tereddüt eden Vehip Paşa'da Azerbaycan'a hemen askeri yardım gönderilmesi gerektiğini savundu.

Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri yardım göndermesi işi İngiltere'yi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin müttefiki olmuş Al-

¹⁸ "Armyanskiy Genosid", *Mif i realnost*, Bakü, 1992, s.97.

manya'yı ciddi şekilde rahatsız ediyordu ve Bakü petrollerine susamış bu devletlerin her ikisi de Türk ordusunun Kafkas hareketini engellemeye çalışıyorlardı¹⁹. Bir taraftan İngilizler Güney cephesinden Bakü'ye girmek ve bununla da Bakü'yü elde tutmaya çalışıyorlardı. Almanya ise Ukrayna'yı işgal ederek Karadeniz'in kuzey sınırlarını nezaret altında tutmaya çalışıyordu. Bu amaçla Nisan ayında Harkov, sonra ise Sevastopol ve Rostov şehirleri kontrol altına alındı.

Almanlar Azerbaycanlılara gösterilecek yardımları engellemek için her yola başvuruyorlardı. Onlar iddia ediyorlardı ki, Azerbaycanlılar Türk değil, tatardırlar. Yani onların Türklerle etnik bağılılığı yoktur ve buna göre de Türklerin Azerbaycanlılara askeri yardım yapmaları için hiçbir manevi hakları yoktur²⁰.

Nesip Bey Yusufbeyli Osmanlı devletine Azerbaycan Türkleri adından müracaat ediyordu. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edildikten sonra ise Türkiye'ye Azerbaycan Devleti adından müracaat etmek imkanı yarandı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması için ortaya çıkan bu tarihi imkandan hemen istifade edildi. 4 Haziran 1918'de Türkiye'nin Batum'da olan heyeti ile Seym'in Azerbaycan'lı heyeti arasında "Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti ile Azerbaycan Respublikası arasında dostluk antlaşması" imzalandı. Antlaşmayı Osmanlı Devleti adına adliye nazırı Halil Menteşe, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına ise Milli Şuranın sedri M.E. Resulzade ve hariciye nazırı M.H.Hacinski imzaladılar.

¹⁹ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, T.T.K., Ankara, 2002, s.435-438.

²⁰ Ahmet Balayev, **Azerbaycan'da Milli Azatlık Harekatı**, Bakü, 1990. s.82.

Batum'da Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında dostluk antlaşması imzalayan Azerbaycan temsilcileri hemen beklenen askeri yardımın alınması için resmi olarak Türkiye tarafına müracaat ettiler.

Fakat, bu iki kardeş halkın birbirine karşılıklı surette yardım etmek isteği, bölgede kendi faaliyetini genişletmeye çalışan Almanya'yı çok sinirlendirdi. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve bağımsız bir devlet gibi Kardeş Türkiye ile ilişki kurması Almanya'nın Bakü petroleri ile ilgili bütün planlarını alt-üst etti. Onun için de Türkiye'ye baskılarını artırmaya başladı. Osmanlı devletinin ordusunda çok sayıda Alman generalleri görev yapıyorlardı. Onların aracılığıyla baskılar sürmeye devam ediyordu.

Almanların bu şekilde baskı yapmalarına karşılık olarak Enver Paşa, Vehip Paşa Komutasındaki hisselerin Tiflis'e doğru hareket etmesi emrini verdi. Borçalı Vadisinde Alman-Gürcü birlikleri ile karşı karşıya gelen Osmanlı birlikleri düşmanı mağlup ederek çok sayıda esir aldı.

Almanya ile ilişkilerin bu derecede keskinleşmemesi için Enver Paşa Türk askeri birliklerinin Alman-Gürcü birliklerine karşı faaliyetlerinin durdurulması emrini verdi. Esirler azad edildi. Vehip Paşa Şark Orduları Komutanlığından alınarak İstanbul'a çağrıldı. Enver Paşa bununla Almanların gönlünü almaya çalıştı. 9. Ordu kuruldu ve Aleksandropol'a gönderildi. 9. Ordu bu bölgede İran'dan Bakü'ye doğru ilerlemek niyetinde olan İngilizlerin karşısını alacaktı. Bu da Almanları razı edecekti.

Azerbaycan'da kurulacak orduya Kafkas İslam Ordusu adı verilmesi Almanları huylandırmamak için Enver Paşa'nın ileri sürmüş olduğu bir teklif idi. Bununla Almanlara, Azerbaycan'a Türk ordusunun girmeyeceğini, orada yerlilerden bir ordu kurulacağını belirtmeye çalışıyorlardı.

Almanya ile ilişkilerin kötüleşmesinin önüne geçmek için Enver Paşa bazı tedbirlere el attıysa da, Azerbaycan'a yardım etmek, Azerbaycan halkını Bolşevik-Daşnak işgalinden kurtarmak niyetinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSU

2.1. KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN KURULUŞU

Azerbaycan halkının beklediği yardımın yapılması ve Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Kafkasya ile ilgili programının uygulanması için gerekli olan askeri birliğin kurulması meselesi 1918'in başından beri Enver Paşa ve yandaşlarını meşgul etmeye başlamıştı. Alınan karara göre, birinci ve ikinci piyade birliklerinin teşkili için bir subay heyeti seçilerek Musul'da yerleşen 6. Ordu Komutanlığına gönderildi. İkinci bir subay heyeti ise 3. Piyade Birliğinin teşkili için Trabzon'a, 3. Ordu Komutanlığı'na gönderildi.¹ Bu heyetler Azerbaycan'da kurulacak ordunun teşkiline başladılar. Azerbaycan'a gidecek olan subayların rütbeleri bir kademe artırıldı ve maaşları da iki misline çıkartıldı.

Azerbaycan'da kurulacak orduya komutanlığın bir kaç kişiye teklif edildiğinden Nuri Paşa hatıralarında da bahsetmiştir. Dönemin Azerbaycan milli emniyet genel müdürü N.Şeyhzamanlı bu konuda

¹ Popov, A, *İz İstorii revolyutsii VI Vostoçnom Zakafkasye*, Bakü. 1989, s.324-325.

şöyle yazıyor: “Enver Paşa Kafkas İslam Ordusunun kurulması için bir subay heyeti oluşturulduğunu ve benim de bu heyette bulunmamı uygun bulduklarını bildirdi. Sonra ise beni Kafkas İslam Ordusu Komutanı Prens Ferruh ile tanıştırdı. Fakat, daha sonra alkolik olduğu gerekçesiyle Prens Ferruh’un bu işe uygun olmadığını ve kardeşi Nuri’nin bu göreve atanmasını Enver Paşa’dan rica ettim. Paşa önce Nuri’nin çok genç olduğunu söyleyerek tereddüt etse de, daha sonra kardeşi Nuri’yi Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’na tayin etti.”²

Nuri Paşa bu göreve getirildiğinde rütbesi yarbay idi. Böyle bir rütbe ile bir orduya kumandanlık etmek, diğer subaylarla aralarında rütbe uygunsuzluğu olabilirdi. Bu uygunsuzluğu ortadan kaldırmak için O’na Sultan Mehmet tarafından feriglik rütbesi verildi ve bütün Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı vekaleti verildi.

Nuri Paşa’dan önce Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı görevi Kazım Karabekir Paşa’ya da teklif edilmiş, fakat Kazım Karabekir Paşa o zamanlar Erzurum’un kurtuluşu için savaştığından bu görevi kabul etmemiş. Erzurum’un kurtuluşundan sonra ise Azerbaycan’da kurulacak orduya rehberlik etmeye hazır olduğunu Enver Paşa’ya bildirmişti. Fakat, Enver Paşa bu göreve artık kardeşi Nuri Paşa’nın tayin edildiğini, isterse Kuzey Kafkasya’da kurulacak birliklerin başına geçebileceğini söyledi. Kazım Karabekir Paşa Kuzey Kafkasya’ya giderse, birden bire yarbaylıktan generalliğe yükselmiş Nuri Paşa’nın komutasında çalışacağını bildiği için bu teklifi kabul etmedi.

² Hagani Mamedov, **Azerbaycan Milli Harekatı**, Bakü, 1996, s.171.

Ordunun teşkili için 20 kişilik bir subay heyeti ile Nuri Paşa 25 Mart 1918'de Musul'a geldi. Musul'da bulunan 6. Ordudan 149 subay ve memur, 498 çavuş ve asker, 8 Nisanda Nuri Paşa komutasında Azerbaycan'a doğru yola çıktı.

Nuri Paşa'nın harekete başlamasıyla Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili ile ilgili talimatnameyi onayladı³.

- Kafkas İslam Ordusunun teşkilindeki amaç, Kafkaslı askerlere eğitim vermektir.
- Ordu komutanlığı şimdilik Osmanlı Hükümetinin ve Halife'nin Kafkas'ta en büyük temsilcisidir.
- Ordu sadece askeri meselelerle ilgilenecek ve başka hiçbir işe müdahale etmeyecek.
- Ordunun silahlandırılması, gıda ve giyim masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanacaktır.

Nuri Paşa Komutasındaki subay heyeti 9 Mayıs'ta Tebriz'e geldi. Fakat, Tebriz'de de durum karışıktı. Türk Ordusu ile Ermeni kuvvetleri çarpışma içindeydi. Ermenileri destekleyen İngilizler de bir taraftan Bakü'ye girmeye çalışıyorlardı. Bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra Nuri Paşa'nın heyeti 12 Mayıs'ta Alacüce yolu ile Tebriz'den hareket ederek ayın 20'sinde Aras nehrine geldi. Nehri geçerek Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine girdi ve ilk andan Azerîlerin büyük karşılama töreni ile karşılaştı⁴. Buradaki Ermeni saldırılarına karşı savaştıkları birlikleri oluşturmak için Nuri Paşa bölgede bir kaç

³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul, 1990, s.217.

⁴ Nasip Nasipzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü, s.312.

subay bıraktı. Kendisi de Cebrayıl-Ağdam-Terter (bu bölgeler şu an Ermeni işgali altındadır) yolu ile Yevlah'a geldi. Nuri Paşa ilk önce Kafkas İslam Ordusu Karargahını Nuha'da kurmak istedi. Fakat, Nuha etrafındaki Ermeni birliklerinin faaliyeti dikkate alındığından Ordu Karargahının Gence'de kurulması uygun bulundu. 24 Mayıs 1918'de Yevlah'tan yola çıkan Nuri Paşa bir gün sonra Gence'ye geldi. Nuri Paşa Gence'ye geldikten sonra hemen diğer bölgelerle iletişim kurarak kısa sürede Kazah, Zakatala, Nuha, Aktaş ve bir çok bölgelerde birlikler kurmaya muvaffak oldu.

Fakat, Gürcistan sınırında durum o kadar da iyi değildi. Almanlar tarafından yönetilen Gürcü-Alman birlikleri Gürcistan'ın bütün askeri ulaşım yollarını kontrol altında tutuyorlardı. Nuri Paşa Gence'ye geldikten sonra Bodrum'da bulunan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya haber göndererek, Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerin azlığına değinmiş ve her yerde Ermeni işgallerinin artmasından bahsetmişti. Bakü'ye en kısa zamanda giremezsek burada durum daha da tehlikeli olacak.

Nuri Paşa aynı zamanda Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda da Azerbaycan'daki mevcut kuvvetle Kafkas İslam Ordusu'nun amacına ulaşmasının mümkün olmadığını belirtiyordu⁵.

Vehip Paşa'nın Nuri Paşa'ya gönderdiği cevapta, Kazah ve Gence arasındaki istasyonları muhafaza etmek için bir birliğin gönderileceğini yazıyordu. Bu birlik Kazah-Gence arasındaki istasyonlara nezaret eden Almanları terk silah etmeli idi. Binbaşı Zihni

⁵ Şevket Süreyya Aydemir. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, İstanbul, 1993, s.361-411.

Bey'in komutasındaki birlik istasyonları kontrol altına aldıktan sonra, Binbaşı Cemil Cahid Beyin komutasındaki 9. piyade alayı Gence'ye hareket etmeli idi.

4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki antlaşmayla Azerbaycan tarafı Osmanlı'dan askeri yardım isteğinde bulundu⁶. Azerbaycan'ın askeri yardım isteği iki taraf arasındaki askeri ilişkilerde yeni bir sayfa açmış oldu. Antlaşmanın yapıldığı aynı gün Vehip Paşa 5. Kafkas Fırkasının Kafkas İslam Ordusu emrine verildiği hakta emir verdi. Bu emre göre 5. Kafkas Fırkası hemen Azerbaycan'a doğru harekete başlayacaktı. 8 Haziran'da harekete başlayan birlikler ayın 12'sinde Kazah'a girdi. Bütün halk ümitle beklediği Türk Ordusunu karşılamaya gelmişti. Gönüllü silahlı birlikler de Türk Ordusuna katılmaya başladılar. Ordu hisselerinin Kazah'tan trenle Gence'ye nakli başladı. Haziran'ın 15'inde artık ordu Gence etrafında toplandı. 5. Fırkanın da Gence'ye gelmesiyle artık Kafkas İslam Ordusunun kuruluşu tamamlanmış oldu. Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşunun tamamlanması Azerbaycan'ın siyasi hayatında derin bir iz bırakmıştır. Türk Ordusunun Azerbaycan'a girmesiyle Osmanlı Devleti'nin terkebine katılma taraftarı olan İlhakçılar hem Nuri Paşa ve etrafındakilere, hem de siyasi hayata olan etkilerini güçlendirerek ülkede siyasi buhranın yaranmasına sebep oldular. Azerbaycan'ın istiklal mücadelesi araştırmacılarından H.Baykara bu olayı değerlendirirken "Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa akıllı bir general olsa da, ilhakçılar ondan yararlanmışlardır"⁷ demektedir.

⁶ Çemenzeminli Y.P., *Bağımsızlığımızı İstiyorsak*, Bakü, 1994, s.29.

⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s.46.

Nuri Paşa her ne kadar kendinin siyasete karışmayacağını, sadece asker olarak kalacağını söylese de, ilhakçıların faaliyetinin genişlemesi ve onların Nuri Paşa'ya etkisi ile Milli Şuranın bırakılması hükümet buhranı ile neticelendi⁸.

Dışişleri Bakanı Hacinski de bu durumla ilgili Milli Şurada konuşurken Türklerin, bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulması için çalıştıklarını söylüyordu. İster Milli Kuvvetlerin mücadelesi, isterse de ülkede cereyan eden olaylar Nuri Paşa'nın kendi yolunu tayin etmesini etkiledi. Kafkas İslam Ordusu hareketi ile ilgili yazdığı hatıralarında Nuri Paşa Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet gibi takdim ediyor. Türk Ordularının Azerbaycan'da bulunmasını ise kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlığını korumasına gösterilen bir yardım gibi değerlendiriyor⁹.

Bakü'nün kurtuluşu ve bütünlükte Azerbaycan'ın kurtuluşu hiç şüphesiz ki, Nuri Paşa'nın da askeri başarısının en parlak, en tarihi olayıdır. Bitip tükenmeyen iradesi, amacına ulaşma isteği Nuri Paşa'yı Kafkas İslam hareketinin faal bir liderine çevirmişti. Askeri tecrübesi, teşkilatçılık kabiliyeti ile sadece komutanı olduğu Kafkas İslam Ordusunun değil, bütün Azerbaycan halkının hürmetini kazanmıştı. Nuri Paşa'nın bu faaliyetlerinde tabii ki, kardeşi, Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın ve amcası oğlu Şark Orduları Komutanı Halil Paşa'nın da rolü çok büyüktür. Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu hareketinin teşkilatçısı, Nuri Paşa da icracısı

⁸ Darabadi, 1918-1920 Yıllarında Azerbaycan'da Askeri ve Siyasi Olaylar, A.D.R.'de Askeri Kuruculuk, Bakü, 1994, s.74.

⁹ Darabadi, Voenniye Problemi Politiceskoy İstorii Azerbaydjana VI naçale XX Veka, Bakü, 1991, s.392.

idi¹⁰. Nuri Paşa'nın faaliyetleri Enver Paşa tarafından yönlendiriliyordu. Tabii ki, burada Azerbaycanlı subayların da çok büyük faaliyetleri olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilen bir çok Azeri subayı olmuştur¹¹.

2.2. GENCE ERMENİLERİNİN SİLAHSIZLANDIRILMASI

Türk Ordusu Azerbaycan'a girdiği ilk günden kendisini şiddetli bir savaşın içinde buldu. Bolşevik-Daşnak Kuvvetleri hem Şamahı yolu ile hem de tren yolu ile batıya doğru ilerliyordu. Bir taraftan da Ermeniler harekete geçmişti. Nuri Paşa Gence etrafındaki tehlikeyi ortadan kaldırmayı, buradaki Ermenileri terk-silah etmeyi uygun buldu. O zaman Gence'de, Gence nehrinin doğu kıyısında yirmi binden fazla Ermeni yaşıyordu. Gence Ermenilerini terk-silah etmek için Hanlar istikametinde harekete başlandı. Böyle uzun bir yolun seçilmesinde amaç, Ermeniler yaşayan bölgeye arka taraftan girilerek onları muhasereye almak idi. Hanlar bölgesinde o zaman Almanlar yaşıyordu ve onların da bir milli taburu vardı. Almanlara birlikte hareket etmek teklif edildi. Yoksa onların terk-silah edilecekleri haberi gönderildi. Almanlar karşılık vermenin anlamsız olduğunu anladılar ve Gence birliğinin terkbine dahil oldular. 11 Haziran'da Gence birliği Ermeni mahallesini muhasereye alarak Ermenilere teslim olma teklifinde bulundular. Ermeniler bunu kabul etmediler. Hatta Gence Birliği üzerine hücum başlattılar. İlk günkü muharebe

¹⁰ Abdullah Saydam, *Kafkasyada Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye*, Trabzon, 1993, s.22.

¹¹ Ceyhun Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, s.199-201.

Ermenilerin nisbi uğuru ile sonuçlandı. 13 kişi şehit verdik. Bir gün sonra ise Ermeni mahallesi top ateşine tutuldu ve Ermeniler teslim olmaya mecbur oldular¹².

Fakat, Kafkas İslam Ordusu için sadece Ermeniler tehlike değildi. Türkiye'nin Kafkas Politikasına karşı çıkan Almanlar da Gürcistan dahilinde ve Gürcüler aracılığıyla saldırılarını genişlendirmeye başladılar.

2.3. BAKÜ YOLLARINDA

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin daveti ile Türk Ordusunun Gence'ye gelişi, Kafkas İslam Ordusunun kuruluşu, Azerbaycan Milli Ordusunun yeniden kurulması Bakü Halk Sovyeti yöneticilerini ciddi şekilde rahatsız etmeye başlamıştı. Bütün Kafkasya'yı Sovyet yönetimi altında birleştirmek isteyen Şaumyan Kafkas İslam Ordusunun hareketine izin vermeyeceklerini haziran başlarında Lenin'e gönderdiği mektubunda belirtiyordu ve Gence'ye doğru harekete başlayacaklarından bahsediyordu. Böylece, Haziran 1918'de Kafkas Kızıl Ordusu kurulmaya başlandı. 18 bine ulaşan Kızıl ordunun %70'ini Ermeniler oluşturmuyordu. Rusya Kafkas Kızıl ordusuna durmadan askeri yardım gönderiyordu. İyice güçlenen Bolşevikler Gence'ye doğru harekete başladı. Kürdemir ve Ucar bölgelerini kolayca işgal eden Kızıl Ordu Gence harekatını devam ettirmeye başladılar.

¹² Tefik Nasirov, *Borba za Vlast VI Azerbaydjane 1917-1920 g.*, Bakü. 1993, s.78.

2.4. ALMANYA VE İNGİLTERE’NİN BAKÜ İSTEKLERİ

Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Bakü etrafına yaklaşması ve Bakü’nün kurtarılması uğrunda mücadelenin hızlanmasıyla Bakü uğrunda dış devletlerin de iddiaları keskinleşmekteydi. Her şeyden önce Rusya Bakü’nün kaybedilmesini kabullenemiyordu. Aynı zamanda hala Bakü’de bulunan Bakü Bolşevikleri aracılığıyla yeniden Bakü’yü kontrol altına almak istiyorlardı. Bakü’deki Bolşevik Komiserleri hükümeti yeniden ele geçirmek için Kızılordu hisselerini genişletmeye çalışıyorlardı. Bunun için seferberlik ilan edildi. 42 yaşına kadar olan şahıslar Kızılorduya alınıyorlardı. Ağustos ayında seferberlik sonucu bir birlik bile oluşturulmuştu.

Bakü Bolşeviklerinin Bakü’de yönetimi ele almak için yaptığı girişimler Rusya hükümeti tarafından da destekleniyordu. Ağustos sonunda Stalin’in Lenin’e yazdığı mektupta Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin berpası için Rusya’dan askeri yardım gönderilmesini rica ediyordu.

Sovyet Hükümeti aynı zamanda Almanya ile de diplomatik ilişkilerin faaliyetini genişletiyor, bununla da Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye doğru ilerlemesinin karşısını almaya çalışıyorlardı. Şamahı etrafında Bolşevik-Daşnak ordusu ciddi bir yenilgiye uğradıktan sonra Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin ayın 25’inde Almanya’nın Rusya’daki konsoloslughuna nota gönderdi. Notada Rusya tarafı Almanya’nın Türk Ordusunun Azerbaycan’daki faaliyetinin durdurulması barede verdiği sözü tutması isteniyordu. Aynı mektup bir de Rusya’nın Almanya’daki Konsolosu İoffe’ye gönderildi. Sovyet hükümeti İoffe’den, Türk Ordusunun Bakü üzerine hareketinin durdurulması

için Almanya'nın faaliyetinin güçlenmesini istiyordu.¹³ Bakü petrolüne meraklı olan Almanya ise Azerbaycan'a Türk ordusunun faaliyeti ile bağlı kontrolü ele aldıklarını ve Türk ordusunun Bakü'ye hareketini durduracaklarını bildiriyorlardı. 29 Temmuz'da Çiçerin'in İoffe'ye gönderdiği mektupta bildiriyordu ki, Bakü'de Sovyet hükümetinin berpasının yolu oradaki Türk Ordusunun geri çekilmesidir¹⁴. Bu mesele ile ilgili olarak İoffe Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan Wer Busşe ile görüştü ve Rusya'nın Bakü ile bağlı rahatsızlığını dile getirdi. Almanya ise, bu rahatsızlığın yersiz olduğunu, Türk ordusunun Bakü'ye ilerlemesinin doğru olmadığını bildiriyordu.

Sovyet Sefiri İoffe 1 Ağustos'ta Moskova'ya gönderdiği mektubunda Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda ona söylenenlerin doğruluğunun başka kanallarla da kontrol edildiğini yazıyordu. Fakat, olaylar hiç de böyle değildi.

Bakü petrollerinden pay almak koşuluyla Almanya Rusya karşısında Türk ordularının Bakü'ye girmeyeceklerine teminat vermeye hazırdı. Fakat, İngiliz Ordusunun Bakü'den çıkarılmasını Rusya yapmalı idi.

1918 Ağustosunun ortalarında Bakü'den gelmiş bir Bolşevik'in verdiği bilgiden sonra Rusya hükümeti anladı ki, son günlerde Bakü'deki sakinlik onların düşündüğü gibi değilmiş. Bakü'de yaranmış olan sakinlik Türk ordusunun Bakü üzerine hücumdan vazgeçmesi ile değil, aksine büyük bir hücum hazırlığı ile bağlıymış. Osmanlı Devleti'nin Moskova'daki Konsolosu Galip Kemal beyle Çiçerin'in görüş-

¹³ Zeynalıoğlu, C. **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1992, s.244.

¹⁴ Mehman Süleymanov, **a.g.e.**, s.283-285.

şünde de taraflar birbirilerini Brest-Litovsk Antlaşmasının şartlarını yerine getirmemekle suçladılar.

Bakü etrafında cereyan eden olaylar Almanya ve Rusya'yı daha kati adımlar atmaya zorladı. 27 Ağustos'ta Almanya ve Rusya arasında bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre Almanya Azerbaycan'a herhangi bir üçüncü devletin girmesini engelleyecekti. Rusya ise Bakü'de petrol üretimini mümkün olduğu kadar artırarak üretilen petrolün dörtte birini Almanya'ya verecekti.

Türkiye'nin bir müttefiki olarak dikkate alınmayarak Almanya'nın Rusya ile gizli bir antlaşma imzalaması Osmanlı hükümetinin ciddi rahatsızlığına sebep oldu.

Almanya-Rusya antlaşmasının getirdiği rahatsızlığı ve gerginliği aradan kaldırmak için Sadr-ı azam Talat Paşa 6 Eylül'de Berlin'e geldi. Burada o, Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan Fon Minze ile görüştü ve rahatsızlığını dile getirdi. Fon Minze Talat Paşa tarafından söylenenleri kabul etmedi, hatta verdiği vaatleri yerine getirmemekle suçladı. İki devlet arasındaki anlaşmazlığın çözümü için Talat Paşa Almanya'daki görüşmelerin sonucu olarak bir antlaşma imzalanmasını teklif etti. Antlaşmanın 6. ve 8. maddeleri Kafkas ve Azerbaycan'la bağlı idi. Bu antlaşmanın metni ilk önce Rusya'nın Berlin'deki sefiri İoffe'ye gönderildi. Tabii ki, kabul edilmesi mümkün değildi.

Kısacası Sovyet Rusya'nın temsilcisi Türkiye'nin tekliflerinin kabul edilmezliğini bildirdi. Sovyet Hükümeti ile Almanya arasındaki

antlaşmaya göre Sovyet Rusya'nın rızası olmadan Almanya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacaktır¹⁵.

2.5. BAKÜ'NÜN KURTULUŞU

Bakü Halk Komissarları Sovyet Hükümetinin düşürülmesi ile Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin önemli bir dönemi tamamlanmış oldu. Ağustos'un 1'ne kadar Kafkas İslam Ordusu'na karşı savaşan güçlere Şaumyan ve onun etrafında toplanan Bolşevik ve Ermeniler önderlik yapıyorlardı. Bu tarihten sonra ise "Sentrokaspi Diktatörlüğü" yönetimi ele aldı. Yeni hükümetin esas amacı Bakü'nün Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin başkenti olmasını engellemek idi. Eski hükümetle yeni hükümet arasında hiçbir fark yoktu. Her ikisi de Azerbaycan Halk Cumhuriyetini tanımıyor, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin daveti ile Azerbaycan halkına yardıma gelmiş olan Türk ordusunu işgalci olarak görüyorlardı. Onlar Bakü Halk Komissarları Sovyetini Kızıl orduyu dağıtmakla, böylece de Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Bakü'ye yaklaşmalarına olanak tanımakla suçluyorlardı. "Sentrokaspi" liderleri bu durumdan çıkış yolu olarak İngiliz güçlerini Bakü'ye çağırmakta görüyorlardı. Hatta İran'da bulunan İngiliz birlikleri ile görüşülmüş, bu konuda anlaşma da sağlanmıştı.

Yeni hükümetin emrinde bulunan askeri birlikler "Kafkas Kızıl Ordusu" adı altında birleştirildi ve Biçerahov baş komutan tayin edildi¹⁶.

¹⁵ Eldar İsmailov, a.g.e., s.101.

¹⁶ İstoriya Azerbaydjana, Bakü, 1963, s.363.

1 Ağustos'tan itibaren Kafkas İslam Ordusu birlikleri Bakü üzerine hücumu devam ettirmeye başladılar. Şark Cephesi komutanı Mürsel Bey 1 Ağustosta imzaladığı emirde esas görev olarak Bakü şehrinin ele geçirilmesini kararlaştırmıştı. Bu görevi Kuzey ordu birlikleri yerine getirmeli idi. Heybet İstasyonuna kadar ilerlemiş olan güney grubu da hücumla katılacaktı. Bakü'yü her taraftan çevreleyen Kafkas İslam Ordusu şehir etrafında ciddi bir savunmayla karşılaştılar¹⁷.

2 Ağustosta başlayan savaş üç gün hiç durmadan aralıksız devam etti. Sentrokaspi güçleri Bakü'den gelen yardımlarla zaman zaman üstün duruma geçiyorlardı. En kısa sürede İngiliz birliklerinin geleceğini ümit ederek bütün güçlerini seferber etmiş bulunuyorlardı.

Kafkas İslam Ordusunun komutanlığı amaçlarına ulaşabilmeleri için Şark Orduları Grubu Komutanlığına müracaat ederek bölgeye ek birlikler gönderilmesini rica etti. Nuri Paşa önce 15. Ordunun 56. Piyade alayının Kafkasa gönderilmesini istedi. Ancak, kuzeyden Biçerahov, İran'dan ise İngiliz birliklerinin Bakü'ye ilave yardım gönderdiği haberini alınca Nuri Paşa 15. Ordunun bütünlükle Azerbaycan'a gönderilmesi talebinde bulundu. Nuri Paşa aynı zamanda Başkumandan vekiline mektup yazarak İran'dan Bakü'ye gelmek niyetinde olan İngiliz birliklerinin gelişini engellemek için gerekli önlemlerin alınmasını rica etti. Ona göre asker göndermek mümkün olmasa da hiç olmazsa silah ve subay gönderilmesi iyi olurdu. Çünkü İngilizler geldikten sonra Bakü'ye giriş hayli zorlaşabilirdi.

¹⁷ · Pobeda Sovetskoy Vlasti VI Zakafkasye, Tiflis, 1971, s.244.

İngiliz birliklerinin Bakü'ye "Sentrokaspi" hükümetinin yardımına geleceği beklenildiği günlerde Ağsu bölgesi etrafında yaşayan Ermeni köylerinde teşkilatlanmış 200 kişilik bir Ermeni birliği Kafkas İslam Ordusunda gerginlik yaratma girişiminde bulundular. Cephe arkasındaki gerginliği bastırmak için Nuri Paşa derhal Zakatla'daki milli süvari destesini Ağsu etrafına gönderdi.

Başkomutanlık vekaletinin Bakü'nün güç kullanılmadan azat edilmesi tekliflerine uygun olarak 3 Ağustos'ta Şark cephesi komutanı Mürsel Bey yeniden şehirdeki güçlere mektup gönderdi. Mektup "Sentrokaspi" ordusunun Komutanına ve Bakü'deki Ermeni Milli Şurasının başkanına gönderilmişti. Mektupda "Cenap Bakü'deki Ermeni milli şurasının başkanı! Biliyorsunuz ki, Bakü şehri etrafında Türk ordusu savaşıyor. Eğer şehri savaşız teslim ederseniz biz de herkesin hukuklarının korunacağına zemanet veririz. Özellikle siz Ermeniler istediğiniz zaman hiçbir engelle karşılaşmadan rahatça Ermenistan'a gidebilirsiniz. Eğer şehir teslim edilmezse, o öyle yada böyle alınacaktır ve dökülen kanların sorumlusu siz olacaksınız"¹⁸.

Ermeni milli şurasının ve "Daşnaksütyun" partisinin liderleri bu mektuba cevap vermediler ve Kafkas İslam Ordusu'na karşı savaşı devam ettirme kararı aldılar¹⁹.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü etrafına yaklaşması Sovyet Rusya'yı çok rahatsız ediyordu²⁰. Rusya aynı zamanda Almanya ile

¹⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bakü, 1993, s.282.

¹⁹ Svyatçehovski, T. *Rusya Azerbaycanı 1905-1920 yılları*, s.334.

²⁰ Sef, CE, *Borba Za Oktyabr*, Bakü, 1993, s.14.

diplomatik faaliyetlerini genişleterek bu yolla Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye doğru ilerlemesinin karşısını almaya uğraşıyordu.

Osmanlı devleti müttefikleri olan Almanya'nın Brest-Litovsk antlaşmasının koşullarına uymak, Azerbaycan'dan ordusunu geri çekmek taleplerini yerine getireceklerini bildirseler de aslında Bakü'nün alınmasını çabucak bitirmeye çalışıyorlardı. Fakat, Almanya'nın baskısı giderek daha çok artıyordu.

Türkiye'nin Kafkas siyaseti ile ilgili olarak Almanya'nın baskısının bu kadar çok artması Enver Paşa'yı da çok ciddi rahatsız ediyordu. Bu baskılar karşısında herhangi bir taviz verilebileceğine itiraz alameti olarak Enver Paşa istifa dilekçesini yazdı ve bunu Talat Paşa'ya da bildirdi.

Enver Paşa'nın istifa dilekçesini üst makamlara gönderip göndermediği belli değil. Fakat, Osmanlı Devleti Almanya'nın baskıları karşısında taviz vermedi ve görev yerine getirildi. Bununla da herhalde Enver Paşa istifa etmekten vazgeçmiş ve dikkatini daha çok Bakü'nün alınmasına yöneltmişti.

Şiddetli çarpışmalardan sonra 15 Eylülde Türk Ordusu Bakü'ye girdi. Şark Orduları grubu komutanı Halil Paşa hatıralarında belirtiyordu ki, Nuri Paşa şehre ondan önce girerek büyük bir oteli kendisine karargah seçmişti.

Bakü'nün azad edilmesi Azerbaycan ve Türkiye devlet liderlerinin, özellikle Enver Paşa'nın çok büyük sevincine sebep olmuştu.

O, Şark Ordular grubu komutanı Halil Paşa'ya yazdığı telgrafta diyordu: "Bakü başarısından dolayı gözlerinizden öperek tebrik ederim. Bakü'nün zabtı üzerine birlikler biraz dinlendikten sonra Azerbaycan'da şimdilik bir tümen bırakmanız yeterli olacaktır."

Nasır Yüceer'in eserinde ise bu telgraf başka bir şekilde geçmiştir. "Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısında zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zabtı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşıladım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacak. Gazilerimizin gözünden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim"²¹.

Bu tarihi günün ve olayın Azerbaycan halkının hayatındaki yerini ise M.E. Resulzade şöyle değerlendiriyordu: "Azerbaycan halkının tarihinde bugün 28 Mayıs kadar büyük bir değere sahiptir. 28 Mayısta Cumhuriyetin istiklali bütün dünyaya ilan edilmişse, 15 eylülde bu istiklal teyit edilmiştir."

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin ilk başkanı Feteli Han Hoyski Bakü'nün azat edilmesi uğrunda Türk askerlerinin gösterdiği hizmetleri Nuri Paşa'ya hitap ederek üç kelimeyle söylemiştir: "Millet size minnetdardır"²².

Azerbaycan'da neşr olunan "Açıg söz" gazetesinde ise eylülün 20'de Abdulla Şaig'in bir şiiri yer alıyordu. Bu şiir Türk askerlerinin kardeş yardımına ümitlerini bağlamış Azerbaycanlıların dahili his ve heyecanlarını ifade ediyordu:

²¹ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı**, Ankara, 1996, s.48.

²² Ahmet Necefov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 2000, s.496.

İntizar karşısında
 Niçin böyle geçiktin?
 Sensiz kalbim kırık, çığnenmiş, hırpalanmış
 Ömrü-şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış
 Kırık bir saz gibi sızlar karlı, yorğun telleri
 Yıkılır da, yakar da bütün kaygı vurmuş yılları
 Şu vatanın öksüzleri, gelinleri dulları
 Göz yaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları
 Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış
 Hiç gelmedi. O şen, gülen yürekleri gam almış
 Sen gelmesen dolumsamış yürekler hiç şad olmaz
 Sen gelmesen harabeye dönen kalp abad olmaz
 Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm olmaz
 Dudakların gülmez, sönük bahtına nur saçılmaz.
 Başkasını istemem de. Ey Türk, çabuk sen gel, sen
 Beklemekten yoruldum. Oh işte geç kaldın neden?
 Yollarına taş mı kalanmış? Ya azgın kuldurlar
 Bırakmıyor? Taş, demiş, polat olsa onlar
 Yüreğinde şölelenen metin kızgın ateşle
 Yak onları,erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala
 Hain, alçak düşmanlara kol gücünü hep göster
 Aç yolları, çabuk gel ki, kalbim seni pek ister.²³

²³ Nasır Yüceer, a.g.e., s.127.

2.5. KAFKAS İSLAM ORDUSU HAREKETİNİN SONU

15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtuluşu, Kafkas İslam Ordusunun şehre girişi, Azerbaycan halkı ve Osmanlı hükümeti için tarihi bir olay idi²⁴. Fakat, aynı günlerde Bulgaristan'ın yenilmesi ve aynı zamanda Türkiye ile müttefik olan Avusturya-Macaristan'ın da antlaşmaya mecbur bırakılması Türkiye'yi zor durumda bıraktı. Kuzeyden Türkiye için ciddi bir tehlike yarandı. Varlığını koruyabilmesi için Türkiye'nin de müzakerelere gitmekten başka çaresi kalmadı.

Cephede baş veren uğursuzluklar ve Türkiye için yaranan tehlike Talat Paşa kabinesini istifa etmek zorunda bıraktı.

19 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa yeni hükümeti kurdu. Yeni hükümet hiç olmazsa Brest-Lizovsk antlaşması ile Türkiye'ye verilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum'un kaybedilmemesi için Azerbaycan'da olan Osmanlı birliklerini geri çağırma kararı aldı. 24 Ekimden itibaren altı hafta zarfında Türk ordusu Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ı terk etmeli idi²⁵. Ancak karara göre Türk asker ve subaylarından isteyenlerin Azerbaycan'da kalmasına izin veriliyordu. Buna dayanarak Nuri Paşa Türk ordusundan çıktığını açıklayarak, Azerbaycan ordusu komutanlığı görevini üstlendi ve Azerbaycan'da kaldı.

İktidardan uzaklaşmasına rağmen, Enver Paşa Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması yönündeki çalışmalarını yine de devam ettirmekte idi. 23 Ekim'de Türkiye'nin İsviçre'deki büyükelçisi Fuat

²⁴ Bekir Çirakzade, *İstiklal Yollarında*, Bakü, 1993, s.77.

²⁵ Ferman Kazımzade, *Borba vı Kafkasye (1917-1921)*, *Literaturniy Azerbaydjan*, Bakü, 1993, s.237.

Selim Bey'e mektup gönderdi ve ondan Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için gerekli işlerin yapılmasını rica etti²⁶.

1918 yılının 30 ekiminde Ege Denizi'nin Lemnos Adasının Muduros Limanında Türkiye ile İngiltere arasında barış antlaşması imzalandı. Bu barış hem Türkiye için, hemde Azerbaycan için kötü şartlar içeriyordu. Özellikle de barışın 11.nci ve 15. nci maddeleri Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tehlike içeriyordu. 11.nci maddeye göre Osmanlı Ordusu İran'ın kuzey tarafında savaştan önceki sınırlara çekilecekti.

Bu maddelere göre, Türkiye ordusunu Azerbaycan'dan çekmeli, Bakü'ye İngiliz ordusunun girişine itiraz etmemeliydi. Türkiye bağımsız Azerbaycan'ın sınırlarına saygıyla yanaşmaya çağırsa da, bu istek dikkate alınmamıştır. Mudros barışı Türkiye'ye zorla kabul ettirilmiştir.

Azerbaycan'ın her bölgesinde şairin de söylediği gibi “Sarmışıklı bir mezar” bulursunuz ki, herkes tarafından ziyaretgah haline gelmiş bu mezar taşları kardeş yardımına koşan “Türk” mezarıdır.

Ocak 1919'da Türk ordusu Azerbaycan arazisini terk etti. Bununla da Kafkas İslam Ordusu hareketi sona ermiş oldu.

²⁶ Nilgün Erdağ, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, 1994, s.344.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

I.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını kullanan İttihat ve Terakki Partisi dış politikasında da hakim unsurdu. Türkçü çizgisiyle öne çıkan İttihat ve Terakki yönetimi savaşı kaybetmenin faturasını da ağır ödemiştir. Zira partinin lider kadrosu ülkeyi terk etmişler ve ümmetçi bir anlayışı benimseyen Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından vatan haini ilan edilmişlerdir. Bu dönemde her ne kadar İslâmlık kimliğiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası Azerbaycan halkıyla uyumluluk gösterse de parti, bu yönünü yönetimde etkin kılamamıştır. Çünkü bu parti işgalci güçler ile mücadele etmeyi değil onlarla işbirliği yaparak iktidarını kuvvetlendirmeyi tercih etmiştir¹. Anadolu'da bu zihniyete ve sömürgeci güçlere karşı başlatılan savaş Mustafa Kemâl Paşa öncülüğünde örgütlenmiş ve o mücadelenin iç ve dış siyasetinde de belirleyici bir unsur olmuştur.

¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988. Ayrıca bkz. Bayram SAKALLI, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İz Yayınları, İstanbul, 1997 ve bkz. Zekai GÜNER, **Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu**, Ankara, 1999.

3.1.KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ'NE TÜRKİYE DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKA ESASLARI

Mustafa Kemâl Paşa ulus egemenliğine dayalı, tam bağımsız bir devlet kurmak amacıyla başlattığı mücadeleyi yürütürken siyasi ayrılıkları arka plana iterek toplumsal mutabakatı sağlamaya çalışmıştır. Bu uzlaşî kültürü ise bağımsız bir devlette yaşama arzusu üzerinde oluşturulmuştur. Nitekim mücadeleyi yürüten kadroların ilerleyen dönemlerde Mustafa Kemâl Paşa'dan ayrı düştükleri görülmüştür. Çünkü ilerleyen dönemler siyasi eğilimlerin belirginleştiği ve yönetsel kaygıların arttığı bir ortamı da beraberinde getirmiştir.

Mustafa Kemâl Paşa milli mücadelede ortaya koyduğu strateji onun ne denli akılcı hareket ettiğini göstermektedir. O ne ümmetçi ne de ırkçıdır bu açıdan Azerbaycan ile kuracağı ilişki de ırk ve din temelinden ziyade akılcı bir temel üzerinde yapılandırılmıştır.

Mustafa Kemâl Paşa milli mücadeleyi başarıya taşıyacak her türlü yardıma açık bir diplomasi izlemiştir. Bolşevizmin öncülüğünü yapan Rusya ile Türklük konusunda ayrı düşmesine rağmen dahi Rusya ile işbirliği yapmış ve bu devleti işgalci güçlere karşı denge unsuru olarak kullanmıştır. Oysa aynı Rusya başta Azerbaycan olmak üzere diğer Türk toplulukları ve devletleri üzerinde yayılmacı bir politika izlemiş ve bu durum Türkiye ile Rusya arasında siyasi gerginliklerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Mustafa Kemâl Paşa sınırları belirli bir coğrafya üzerinde egemen ve bağımsız bir devlet kurmak için çaba harcamıştır. Bu sınırları da Misak-i milli olarak dünya kamuoyuna ilan etmiş ve bu sınırlara

ulaşmak için mücadeleyi yürütmüştür². Onun amacı ne tüm Müslümanların üzerinde yaşadığı bir İslâm Devleti ne de tüm Türkleri içine alan bir Turan devletiydi. Fakat bu onun ve özellikle I.TBMM'nin Türklük ve İslâmcılık düşüncelerine yabancı ya da ilgisiz olduğu anlamına asla gelmez³. Fakat öncelikli ihtiyaç elbetteki bağımsız bir devlet kurmayı başarmaktı. Nitekim Kurtuluş Savaşı döneminde dahi Kafkasya'da Türk topluluklarını yakından ilgilendiren diplomatik gelişmelere uzak kalınmamıştır, örneğin; Bakû Kongresi.

Akılcı ve gerçekçi bir diplomasi elbetteki ulusal iradedden alınan destekle hayat bulacaktır. Nitekim Atatürk'ün her alanda meclis iradesinin desteğini alarak ulusal egemenlik ilkesine olan bağlılığını da ortaya koymuştur. Ulusun istekleri elbetteki öncelikle vatanın, yani Anadolu'nun itilaf Devletlerinin işgalinden kurtarılmasını öngörüyordu. Bu sebeple tüm ulusal güçlerde ulusal bağımsızlık savaşına kanalize edilmiştir.

Sömürgeciliğe karşı yürütülen bağımsızlık savaşı Anadolu'da beliren egemen güç için bağlayıcı olmuştur. Tabi ki bu bağlayıcılık olmasa dahi yayılmacı politika izlenmeyecek ve komşu devletlerin egemenlik hakları gözetilecektir. Belki haksızlıklara karşı daha güçlü bir sesin çıkmasına sebep olunacaktır. Atatürk'ün cumhuriyet döneminde ortaya koyduğu milliyetçi anlayış onun Türklük duygusuna verdiği değeri de yansıtmakta⁴ ve diplomatik ilişkileri de insani

² Abtülahat AKŞİN, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara, 1991 s.23.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan GÜNEŞ; *I.Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1985.

⁴ Turhan Feyzioğlu; "Atatürk ve Milliyetçilik", *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992, ss.265-320.

değerler üzerinde yapılandırmak istediğini de şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Doğudan şimdi doğacak olan güneşe bakınız. Bugün günün ağardığını nasıl görüyorsan, uzaktan bütün doğu milletlerinin de uyanışlarını öyle görüyorum. Bağımsızlık ve egemenliklerine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Sömürgecilik ve emperyalizm yer yüzünden yok olacak ve yerlerini milletler arasında hiç bir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve işbirliği çağı hakim olacaktır".

Kurtuluş Savaşı döneminde ve sonrasında Atatürk devletin diplomatik ilişkilerini ulusal bir güçten destek alarak, gerçekçi, milli sınırlar içinde kalarak yürütmüştür. Uluslar arası hukuk kurallarına saygılı olunmuş, eşitlik esası gözetilmiş, bilimsel doğruların rehberliğinde ulusal çıkarlara uygun hareket edilmiştir⁵.

3.2.KURTULUŞ SAVAŞININ TÜRKİYE ve RUSYA DİPLOMASİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Rusya, I.Dünya Savaşı'na İtilâf Devletleri yanında girmişse de Bolşevik İhtilâli sonrasında savaştan çekilmiş ve İtilâf Devletleri'ni sömürgeci ilan ederek bu devletlere düşmanca tutum takınmıştır. Türkiye ise başlattığı mücadelede kıt imkânlar ile başarı sağlamaya çalıştığı için Rusya'nın da desteğini kazanmaya çalışmıştır. Oysa yüzyıllarca süren tarihi tecrübeler iki ülkeyi hep karşı karşıya getir-

⁵ Bkz. Atatürkçülük , 3.Kitap, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001, s.59.

miştir. Bu değişimin temel sebebi elbette her iki ülkenin değişen dünya koşullarını yorumlamadaki değişen tutumlarıdır. Rusya, Anadolu'da başlayan Kemalist hareketin Bolşevik bir karakter taşımadığını biliyor olmakla beraber sömürgeciliğe karşı olması sebebiyle bu harekete destek vermiştir. Bu destek siyasi, askeri ve ekonomik bir niteliktedir.

Mustafa Kemâl Paşa yokluk ve yoksulluk içerisinde yürüttüğü bu mücadelede İtilâf Devletleri'ne karşı Rusya'yı bir denge unsuru olarak kullanmıştır. Bu yöndeki eğilim kendisinde daha milli mücadelelerin başında Havza Genelgesi'nin hemen öncesinde hissettirmiştir. Erzurum Kongresi'nde ise iç işlere müdahale edilmemesi ve ayrıcalık talep edilmemesi halinde başka devletlerin yardımına açık olduğu maddesiyle Rusya'ya bir açık kapı bırakılmıştır. Rusya sömürgeciliğe karşı da verilen bu onurlu mücadeleyi görmezlikten gelmemiş aradaki siyasi amaç farklılıklarına rağmen Türkiye'ye destek vermiştir⁶.

Atatürk, Sovyetler Birliği hükümeti ile ilişkilerde ılımlı bir politika takip etmektedir. Ancak bu arada, bu ülke dahilinde yaşamakta olan soydaşları ve bunların gelecekleri ile de yakından ilgilenmeyi ihmal etmemektedir. Tabii bunu yaparken mümkün mertebe Sovyet hükümetinin tepkisini üzerine çekmemeye çalışmaktadır.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreği tüm Türk dünyası için zorlukların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ne Anadolu Türkleri, ne de 'Rusya Türkleri' olarak adlandırdığımız Sovyetler Birliği dahilinde

⁶ A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s. 32 vd..

de yaşamakta olan Türk halkları, ne Orta Doğu, ne de Balkanlar'da yaşamakta olan Türkler rahat ve huzur ortamındadır. Her bir Türk topluluğu ayrı sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu Türk toplulukları, içinde bulundukları siyasi koşulların da gereği olarak, birbirleriyle sağlıklı bir iletişim kuramadıklarından ötürü ciddi anlamda bir yardımlaşma örneği sergileyememekte, birbirleriyle ilgili dilekleri ve düşüncelerini fiiliyata dökememektedirler.

Tam bağımsız ve egemen bir dış politika izlemek için öncelikle bağımsız bir devlet olmayı başarmak gerekmektedir. Fakat Türkiye böylesi bir güçten yoksundur ve Rusya'nın desteğine ihtiyacı vardır. Türkiye, Rusya'nın desteğini devam ettirmek amacıyla Azerbaycan ve diğer Türk topluluklarına açıktan destek verememiştir.

Sovyet Rusya ve Türkiye arasında resmi olarak dostluk ilişkisinin kurulması da bu sıkıntılı döneme rastlamaktadır. TBMM hükümetince, Sovyet Rusya hükümetine gönderilen 26 Nisan 1920 tarihli resmi mektupta, ki bu mektup TBMM hükümetinin ilk dış politika belgesi olma özelliğini taşımaktadır, emperyalist hükümetlere karşı iki ülke arasında iş birliği kurulması teklif edilmektedir ve Sovyet hükümetinden bu teklife olumlu yanıt gelmiştir⁷. Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Bakanı Cicerin'in imzasını taşıyan cevapta Sovyet hükümetince, Türk ulusal hareketinin başarısı için her türlü çabanın harcanacağı konusunda TBMM hükümetine güvence verilmektedir⁸.

⁷ A. Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 2000, s.8.

⁸ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.52.

TBMM hükümetinin resmen 23 Nisan 1920'de kurulduğu hatırlanırsa, kurulduktan yalnızca 3 gün sonra Mustafa Kemal'in resmi ilişki kurduğu ilk yabancı devletin Sovyetler Birliği olarak belirlendiği görülür. Bu da, Mustafa Kemal Atatürk'ün bu komşu ülkeyle dostane ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Moskova'dan TBMM hükümeti reisine hitaben gelen cevapla da, TBMM hükümetini ilk tanıyan yabancı devletin Sovyetler Birliği hükümeti olduğu anlaşılır.⁹

Atatürk, ülkesi toprakları üzerinde talepkâr ve tehditkâr bir tutum sergileyen bir kısım Batılı ülkelere karşı, komşusu olan ve gerek maddi olarak bakımından gerekse asker ve cephane bakımından güçlü bir ülkeyi yanında müttefik olarak tutmak istemiştir. Bu sayede, Batılı ülkelere karşı ülkesinin savunmasında gerektiğinde yardım alabileceği güçlü bir ülkenin varlığından emin olarak hareket edebilecektir. Ayrıca, Batılı ülkelerle girişilebilecek bir savaşta, Sovyet Rusya'nın bu ülkeler tarafından müttefik olarak yanlarına çekilebilmesi ve dolayısıyla askeri bakımdan güçlü olan bu ülkeyi karşısında görebileceği olasılığını düşünerek, bu durumun önüne geçebilmek için erken davranarak, bu ülkeyle müttefik olmayı gerekli görmüştür. Atatürk, bu ülke ile sınır komşusu olması ve zaten sürmekte olan bir savaş sırasında, sınırdaş bir ülkeden gelebilecek tehlikelerin boyutunu da hesap etmiş olmalıdır.

Bu dönemde, Birinci Dünya Savaşı'ndan yorgun çıkan Türkiye gerek maddi gerekse manevi bakımdan sıkıntı içinde yaşamaktadır.

⁹ İskenderov, M, *İz istorii borba Kommunističeskoy Partii Azerbaydjana za probedu Sovetskoy Vlasti*, Bakü, 1958, s.77-80.

1920-1921 yılları Mustafa Kemal Paşa önderliğinde, Türk milletinin bağımsızlığı uğrunda savaşıla geçmektedir. Bu yıllar, Türkiye'nin birçok sıkıntılar, iç buhranlar, iç kalkınma davaları içinde çabaladığı bir dönemdir. Dolayısıyla Mustafa Kemal, günün, zamanın mevcut şartlarına, imkanlarına göre hareket etmek durumundadır. Mustafa Kemal'in Türkiye'yi koruma endişesi, onu çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırma gayreti, onun dış siyasette ılımlı bir politika izlemesini gerektirmektedir. Bu yüzden Sovyetler Birliği dahilinde yaşamakta olan ve bağımsızlıklarını kazanmak umuduyla yaşayan ve bu uğurda olanakları ölçüsünde elden gelen gayreti gösteren Rusya mahkumu Türk halklarına karşı dilediği şekilde ve ölçüde yardımda - en azından aleni olarak- bulunamamaktadır.

3.3. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE VE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Atatürk, Sovyetler Birliği hükümeti ile ilişkilerde ılımlı bir politika takip etmektedir. Ancak bu arada, bu ülke dahilinde yaşamakta olan soydaşları ve bunların gelecekleri ile de yakından ilgilenmeyi ihmal etmemektedir. Tabii bunu yaparken mümkün mertebe Sovyet hükümetinin tepkisini üzerine çekmemeye çalışmaktadır¹⁰.

¹⁰ Bu ilişkilerdeki hassasiyet 1 Mayıs törenlerine dahi yansımıştır. Sovyet Büyükelçiliği 1 Mayıs sebebiyle Türkiye'yi temsilen ileri gelen devlet adamlarınca tebrik edilmiştir. S.İ. Aralaov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, (Çev. Hasan Ali Ediz), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985 s.185.

3.3.1.Türkiye'nin Azerbaycan'a Elçi Göndermesi

Atatürk, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından sona erdirilmesinden sonra Moskova'ya bağlı olarak kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti zamanında bu yeni hükümetle ilişki kurmuştur. Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın tavsiyesiyle, bir Türk Büyükelçisi Bakü'ye gönderilmiştir. Büyükelçi olarak gönderilen Memduh Şevket Esendal'dan, Azerbaycan'da kurulan yeni hükümetin gerçekte hangi şartlar dahilinde görev yaptığını, hükümette görev alan kimselerin hangi siyasi fikirde olduklarını, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında mevcut sorunların nelerden ibaret olduğunu, hatta Güney Azerbaycan'daki Türklerle Kuzey Azerbaycan Türkleri arasındaki ilişkilerin ne durumda olduğunu tespit edip bildirmesi istenmiştir. Bunun yanı sıra Atatürk, Esendal'a Türkistan'daki Türklerle alakalı alınacak bilgileri de rapora eklemesini istemiştir. Ancak Atatürk tüm bu bilgilerin Sovyet yetkililerin dikkatini ve kuşkusunu çekmeyecek şekilde temin edilmesi yönünde Esendal'ı uyarmıştır¹¹.

Atatürk, Esendal tarafından kendisine ulaştırılan rapordan çıkan sonuçları beğenmemiş olsa gerek, bu andan itibaren Azeri Türklerinin menfaatlerini ve birliğini var gücüyle korumaya çalışmıştır.

Atatürk, Doğu'da Ermenilere karşı başarılı bir hareket yürütmüş olan Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği gizli emirde; Azerbaycan'ın tamamen ve gerçek anlamda bağımsız bir devlet haline gelmesine taraftar olduklarını belirtmiş ve bunun temini için Rusları

¹¹ Mehmet Saray; Atatürk ve Türk Dünyası, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.10.

gücendirmeden ve kuşkulandırmadan gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Aynı zamanda, Azerbaycan'ın petrol vb. tüm doğal kaynaklarına yeniden sahip olabilmesi için gerekli çalışmaların yapılmasının acilen lazım geldiğini belirtmiştir. Karabağ gibi, Türklerin nüfusça yoğun bulunduğu yerlerin, Ermenilere verilmesinin önlenip Azerbaycan'a bağlı kalmasının sağlanması için gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamelelerin bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir numune teşkil edecek olmasının Ruslara anlatılmasına gayreu olunmasını istemiştir¹².

Bu şekilde, Ruslara sürekli gözlemlendikleri hissi uyandırılarak, Azerbaycan Türkleri ve diğer Rusya Türkleri üzerinde dilediği tasarrufta bulunmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla Atatürk, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yerini alan Bolşevikleştirilmiş yeni Azerbaycan hükümetinin, Azeri Türklerinin değil, Moskova'nın yönetiminde olduğunu ve Azerbaycan'ın milli servetlerinin Moskova tarafından sömürüldüğünü görmüş, Azerbaycan topraklarının Ruslar tarafından Ermenilere teslim edilmek isteniyor olmasını ve Rusların Azeri Türklerine muamelede baskılı ve katı bir tavır sergilemekte olduklarını ayırt etmiş ve bu durumun, olabilecek en barışçıl yollarla ve en az tepki çekecek şekilde halledilmesi amacıyla gizli surette çalışmalar yapılmasını öngörmüştür.

Atatürk çalışmaların gizli surette yürütülmesine dikkat etmiştir. Çünkü, bu sıralarda Sovyetler Birliği hükümeti ile diplomatik ilişkiler iyi yolda gitmektedir. Hatta TBMM hükümetinin yukarıda sözü geçen mektubu ve bu mektuba gelen olumlu cevabın hemen

¹² A.g.e., s.11.

ertesinde Türkiye'den bir heyet Moskova'ya gitmiştir. Sovyet yetkililerle Türk heyeti arasında geçen görüşmeler sırasında Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye altın ve cephane yardımına ilişkin olarak anlaşmaya varılmıştır. A. Şemsutdinov'un Sovyetler Birliği Dış Politika Belgelerine dayanarak verdiği bilgiye göre, 1920 yılı yazında ilk parti silah Trabzon'a gönderilmiştir. Eylül 1920'de ise Erzurum'da Türk hükümeti ve askeri komutanlık temsilcilerine 200.6 kg. külçe altın teslim edilmiştir. Bu yardımlardan, Atatürk'ün önderliğinde verilen Türk Kurtuluş Savaşında istifade edilmiştir¹³. 18 Mart 1921 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan Moskova Antlaşmasıyla da, Sovyet Rusya, tespit edilmemiş bir süre için Türkiye'ye her yıl 10 milyon altın ruble vermeyi taahhüt etmiştir¹⁴.

Bu şartlar altında Atatürk, Dış Türkler konusunda ölçülü hareket etmek, onu şuurlu bir ülkü meselesi görmek ve şuurlu ülküyü müspet ilme, ilmi usullere dayandırılmış bir hedef ve gaye şeklinde tanıtmak istemiş ve olumlu yöntemlerle, bilhassa propagandaya önem vermenin gerekliliğini öne sürmüştür¹⁵.

Durum böyle olunca, Rusya mahkumu Türk ülkelerine bağımsızlıklarını kazanmaları yolunda tam anlamıyla kuvvetli bir destek sağlanamamıştır. Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nden bir yolunu bularak kaçıp Türkiye'ye sığınan çok sayıda Rusya Türküne kucak açılmış, bu aydın sınıf, halklarının bağımsızlık davasını, Bolşevik hükümet aleyhine olmak kaydı şartıyla buradan yürütmüştür. Hatta bu

¹³ Şemsutdinov, s.14.

¹⁴ Gürün, 69.

¹⁵ Hikmet Tanyu, **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği**, Ankara, Töre Devlet Yayınları, 1981, s.174.

durum, sözü geçen Moskova Antlaşmasının ‘ taraflar kendi ülkelerinde diğer ülke aleyhinde mücadele yürüten teşekkülleri barındırmamayı ve diğer ülkeyi veya bunun bir kısmını temsil ettiğini iddia edecek teşekküllere izin vermemeyi üstlenmektedir’ şeklindeki 8. maddesine ters düştüğü halde gerçekleşmiştir.

3.3.2. Azerbaycan’dan Türkiye’ye İltica Eden

Kişilerin Himaye Edilmesi

Atatürk, Rusya'dan Türkiye'ye sığınmış Türk liderlerini ve aydınlarını sınırsız bir ilgiyle kabul etmiş ve hatta bu kadrolara son derece önemli görevler tahsis etmiştir. Kazan Türklerinden Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal, Prof. Dr. Yusuf Akçura, Başkurt Türklerinden Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. Abdülkadir İnan, Kırım'dan Cafer Seydahmet Kırimer ve Azeri Türklerinden Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve daha pek çokları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş kadroları içinde yer almıştır. Örneğin, Prof. Dr. Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olarak hizmet verirken, Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. İsmail H. Ertaylan, Prof.Dr. İzzet Kantemir, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Prof. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Ahmet Temir, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Dr. Hamit Zübeyr Koşay gibi çok sayıda bilim adamı Türk üniversitelerinin kuruluşunda görev almışlar ve uluslararası alanda başarı ile Türkiye'yi temsil etmişlerdir¹⁶.

¹⁶ Yusuf AKÇURAOĞLU, *Türkçülük*, Toker Yayınları, İstanbul, 1990, s.127 vd.

Bolşevik zulmünden ve tehdidinden kaçarak Türkiye'ye sığınan Rusya Türklerine büyük bir sevgi ve ilgiyle kucak açan Atatürk, birçoğu Sovyet Rusya hükümetince yasaklı siyasetçi olan bu aydınların, Türkiye'de ülkelerinin bağımsızlığı yolunda mücadele vermesine imkan sağlamıştır. Türk milleti için özgürlüğün ne anlama geldiğini bilen ve bunu her fırsatta ifade eden Atatürk, bir milletin bağımsızlığının askeri sahada kazanılabilmesi için öncesinde gerekli kültürel ve sosyal şartların hazırlanması gerektiğinin bilincindedir.

Bu dönemde Türkiye dışındaki Türklerle (Dış Türkler) ilgili, gerek Rusya Türklerine mensup kimselerce, gerekse Türkiye Türklerince pek çok süreli yayın ve kitap yayınlanmıştır.¹⁷ 1923 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin "Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti" isimli kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta, Sovyet Rusya tarafından bağımsızlığına son verilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamaları, cumhuriyetin gerçekleştirmiş olduğu işler ile ilgili bilgi verilmekte ve Sovyet Rusya'nın bu demokratik cumhuriyete nasıl bir oldu bittiyle son verdiğine dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. 1925 yılında yine Resulzade tarafından yayınlanan "İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbabı Hezimetimize Bir Mütalaa" adlı kitapta ise, Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Azerbaycan milliyetçi hareketine değinilmekte ve bu hareketin başarısızlığa uğramasının nedenleri konu alınmaktadır. 1927'de yine Azerbaycan siyasi muhaceretinin önemli isimlerinden ve Resulzade'nin yakın çalışma arkadaşı Mirza Bala Mehmetzade tarafından 1918'den itibaren Azerbaycan'da Ruslara karşı verilen bağımsızlık mücadelesini konu alan "Azerbaycan Misak-ı Millisi"

¹⁷ Aliyev, H. *Mustakillik Yolu*, Bakü, 1997, s.14.

kaleme alınmıştır.¹⁸ Yazar kitabında, Azerbaycan Türklerini bağımsızlık savaşına çağırmaktadır ancak, bunu kendilerine kucak açan Türkiye Cumhuriyeti hükümetini zora sokmamak için üstü kapalı bir şekilde yapmaya dikkat etmiştir. Mirza Bala Mehmetzade tarafından 1938 yılında yayınlanan "Milli Azerbaycan Hareketi", Sovyet esareti altında yaşamakta olan Türk halklarının tarihi ile ilgili bilgi vermenin yanı sıra bu Türk halklarının Sovyet yönetimi altında maruz kaldığı haksız uygulamaların gün ışığına çıkarılması yönünden de önemli rol oynamıştır. Bu tür yayınlar, Bolşevik aleyhtarı bir propaganda maksadını içermektedir. Mirza Bala tarafından kaleme alınan bir diğer kitap Almanca olarak, Avrupa'ya yönelik olarak hazırlanan "Das Problem Aserbeitschan" (Azerbaycan'ın Problemleri)'dir.¹⁹

Cumhuriyet Türkiye'sinde Atatürk, Rusya Türklerine, yazınsal ve basın faaliyetlerinde serbest bir ortam bırakmaya özen göstermiştir. Ancak bunu yaparken, özellikle Sovyet Rusya hükümetinin tepkisini üzerine çekmemeye özen göstermiştir.

Dil, yazın, tarih, coğrafya ve diğer ilgili alanlar üzerinde yoğunlaşarak, Türklerin görkemli tarihlerini öğrenme ve araştırmaya Atatürk büyük önem vermiştir. Yeni Türkiye'yi oluşturan toplumun, övünç duyabileceği kendine ait bir geçmişinin olduğu ilmi alanda, ciddi araştırmalarla ortaya konulacak, böylece halkın kendine olan güveni sağlanacak ve bu güven onu daha iyi bir geleceğe götürecektir. Bu araştırmalar, Türkiye Cumhuriyeti halkının kökenlerini Orta Asya'ya kadar götürmüştür. Yine bu dönemde, Türk tarihinin

¹⁸ İbrahimli, H, *Azerbaycan Siyasi Mühacireti*, Bakü, 1996, s.112.

¹⁹ Kuliyeve, V, *Azerbaycan Demokratik Respublikası dış kaynaklarda*, Bakü, 1992, s.33-35.

yeniden yazılması ile ilgili yoğun çalışmalar yapıldığı gibi dil alanında da çalışmalar gerçekleştirilmiş, özellikle Türk dilinin arındırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır ki, bu durum Türkiye Türkleri ile Dış Türklerin ortak dilinin yaratılması konusunda bir adım olarak da yorumlanmıştır. Türk dünyasının dilinin, tarihinin, kültürünün ilmi biçimde incelenmesi ve tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılması için amaçlarına yönelik olarak Atatürk'ün talebiyle Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu tesis edilmiş ve Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi faaliyete geçirilmiştir.

Atatürk, tüm Türk dünyası ile yakından ilgilenmiştir. Onlarla olan gönül ve kültür bağıni daimi tutmuştur. Cumhuriyetin kuruluşunun 10. yıl dönümünde yaptığı konuşması sırasında Dış Türkler konusuna da değinmiş ve "... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türkler) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz... Bizim onlara yaklaşmamız gerekli..." sözlerini sarf etmiştir. Nitekim Atatürk, gerek içte gerekse dışta izlediği devlet politikasını da buna göre oluşturmuştur²⁰.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllardan hemen sonraki dönemde, ülkemize sığınan Rusya Türklerine hükümet olarak, gerek maddi gerekse manevi mümkün olan tüm yardımı sağlamaya gayret edilmiştir²¹. Farklı Türk halklarının temsilcileri olan bu muhacir Rusya Türkleri tarafından milli merkezler kurulmasına izin verilmiş, hatta desteklemiştir. Sovyet işgalinden sonra Rusya'dan kaçmak zorunda kalan Türk liderlerine ve aydınlarına bu merkezlerde (Azerbaycan Milli

²⁰ Harp Akademileri Komutanlığı, **Türkiye ve Türk Dünyası**, İstanbul. Harp Akademileri Basımevi, 1997, s.447.

²¹ M. Jacob Landau; **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999, s.118.

Merkezi, Kırım Milli Merkezi, Türkistan Milli Merkezi gibi) hizmet şansı ve fırsatı sunulmuştur.

Bu Milli Merkezlere, en güvenilir, idealine samimi, Türkiye'ye ise sadakati test edilmiş aydınlar aktif üye olarak girebilmektedir. Üyelere hizmetlerinden dolayı maaş ya da benzeri ad altında hiçbir ücret ödenmemektedir. Milli merkezlerin faaliyetleri sırasında üyelerin, Türkiye'nin zaten sorunlu olan komşuları ile ilişkilerini bozabilecek duygusal-politik nitelikte faaliyet içine girmelerine, en azından görünür şekilde, müsaade edilmemektedir. Üyelerin tamamı, kendi meslekleri içinde en başarılı, dürüst olarak tanınan gönüllü ve seçkin vatanseverlerden oluşmaktadır. Hata yapanın, derhal merkezle ilişkisi kesilmektedir. Örneğin, Atatürk'ün de bulunduğu bir toplantıda, Sovyet tarihçilerine yönelik olarak aleni ve de duygusal bir biçimde Rus düşmanlığı yapan sözler sarf eden Prof. Ahmet Cafferoglu'nun Azerbaycan Milli Merkezi dahil pek çok resmi makamla ilişkisi hemen sona erdirilmiştir.

Atatürk döneminde, yine bu merkezlerle bağlı faaliyet gösteren çeşitli derneklerin kurulması da olumlu karşılanmıştır. Bolşeviklerin uyguladıkları imha siyaseti neticesinde ülkelerini terk etmek zorunda kalan Azeri, Özbek, Türkmen, Kazan, Kırım Türklerinden oluşan muhacirler, Türkiye'deki muhaceret yıllarında kendi aralarında sıkı temas kurmuş ve muhacerette bulunan gençleri teşkilatlandırmak, aralarındaki irtibatı kuvvetlendirmek, gençlerdeki milli ruh ve benliğin güçlenmesini sağlamak ve maddi yardıma gereksinimi olan gençlere hem parasal yardımda bulunmak hem de eğitim konularında des-

tek sağlamak amacıyla Azeri Türk Gençler Birliği, Türkistan Türk Gençler Birliği gibi dernekler kurmuşlardır.²²

Türkiye’de yerleşen Rusya Türkleri, bağımsızlık yolunda bir fikir birliği oluşturmak ve gerekli sosyal ve kültürel zemini hazırlamak için işe girişmiş ve davalarının propagandasını yapmak için milli merkezler ve dernekler kurmanın yanı sıra en güçlü ve hukuki bir araç olan yazın ve gazetecilik faaliyetlerini seçmiştir. Yayınlanan dergi ve gazetelerde takip edilen yayın politikası, Sovyetler Birliği esaretinde yaşayan Türk halklarının bağımsızlıklarını kazanması uğrunda ortam hazırlamaya yönelik olmuştur. Ayrıca, Bolşevikleştirilmiş ve enternasyonal proleter kültürüyle milli şuurları zedelenmeye çalışılan Rusya Türklerine, yayınlanan çok sayıda ilmi, edebi, tarihi yayınlar yoluyla milli bilinç aşılanmış ve bireylerin, milli tarihi ve dilinden, dolayısıyla benliklerinden kopmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Azeri Türklerince çıkarılan "Yeni Kafkasya" (1923-1927), "Azeri Türk" (1928-1931), "Odlu Yurt" (1929-1931) dergileri ve "Bildiriş" (1930-1931) gazetesi, Başkurt Türklerinden Prof. Dr. Abdülkadir İnan ve Prof. Dr. Zeki Velidi Togan tarafından 1927-1931 yılları arası yayınlanan "Yeni Türkistan" dergisi, yine Azeri Türklerinden olan Ahmet Caferoğlu tarafından yayınlanan "Azerbaycan Yurt Bilgisi" (1932-1934) adlı dergi bu tür yayın organlarındandır.

İstanbul’da yayınlanan bu dergilerden Yeni Kafkasya’nın siyasi, ekonomik ve kültürel alanda yayınladığı makale ve haberleriyle izlediği Bolşevik aleyhtarı tutumu ve Bolşevizmin gerçek yüzünü dünyaya ve Azeri halkına göstermek üzere yaptığı yayınlar gün geç-

²² Ziyadhan, A. *Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına, Siyasetine Dair Yazılar*, Bakü, 1993, s.299-302.

tikçe Sovyet hükümetini rahatsız eder olmuştur. Azerbaycan'a girişine bir türlü engel olamadıkları bu dergi yüzünden Azeri halkı arasında milliyetçi fikirler ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı fikri hızla yayılmıştır. Hatta Sovyet hükümetinin iddiasına göre, bu dergide yer alan ve Rusya Komünist Bolşevik Partisi'ndeki anlaşmazlıkların gün ışığına çıkarılmasıyla ilgili olarak ısrarla yayınlanan haberler nedeniyle partinin halk üzerindeki nüfuzu gün geçtikçe azalmış, halk arasında yönetim karşıtı düşünceler yayılmıştır.

Sovyet yetkilileri bunun üzerine, Türkiye Cumhuriyeti hükümetine başvurarak İstanbul'da basımına izin verilmekte olan ve Sovyet hükümeti karşıtı yayın yapan bu derginin kapatılması için istekte bulunmuştur. İlk birkaç başvurunun Türk yetkililerce geri çevrilmesinden sonra ısrarcı tutumunu sürdüren Sovyet hükümeti yoğun baskılarının sonucunda amacına ulaşmış ve Yeni Kafkasya'nın yayın hayatı sona ermiştir. Bu derginin devamı niteliğindeki Azeri Türk dergisi yayına başlamış, bunu Odlu Yurt dergisi ve Bildiriş gazetesi izlemiştir. Ancak bunlar da Bolşevik karşıtı tutumlarından ötürü Sovyet Rusya hükümetini rahatsız etmektedir. Yeni Türkistan dergisi de aynı yayın politikasını takip ettiğinden Sovyet hükümetince aynı hoşnutsuzlukla karşılanmaktadır.²³

Sovyet hükümeti, Sovyetler Birliği dahilindeki Türk ülkelerinin topraklarına girişine bir türlü engel olamadığı bu basın organlarının kapatılması, Mustafa Kemal Atatürk döneminin Türkiye faaliyetlerine daha fazla izin verilmemesi ve Sovyetler Birliği sınırları dahilinde kalan Türk halklarının muhaceretteki bu temsilcilerinin daha fazla himaye edilmemesi yolunda Türkiye Cumhuriyeti hükümetine

²³ Musa Gasimov, **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)**, Bakü, 2001,s.342-343.

sık aralıklarla başvurularda bulunmuştur. Bu başvurular 1923-1931 yılları boyunca aralıksız olarak devam etmiştir.

Bağımsızlık savaşı döneminde, 1921 yılının başlarında Mustafa Kemal, Eskişehir’de yaptığı bir konuşmasında "Ne İslamcı bir birlik, ne de Turancılık bizim için bir öğreti ya da mantıklı siyasa oluşturamaz" diyordu. Mustafa Kemal bu görüşü, 1927’deki söylevi de dahil olmak üzere başka tarihlerde, başka yerlerde de birkaç kez yinelemiştir²⁴. Mustafa Kemal bu şekilde, Yeni Türkiye’nin kendi sınırları içinde, kendi egemenliğine dayanan bağımsız bir ülke olduğunu, dolayısıyla başka ülkeler için bir tehdit unsuru addedilmemesi gerektiğini vurgulamak istemektedir. Türkiye’nin çabalarını yeniden yapılanma üzerinde ihtiyaç duyduğu bir dönemde bu açıklama, güçlü komşu Sovyetler Birliği ile ilişkilerin olumlu seyrine yardım edecektir. Buna karşın, Atatürk, Türkiye’ye sığınan Rusya Türklerine şartları sonuna kadar zorlayarak yardım etmiştir. Hatta 1931 yılına değin Sovyet Rusya hükümetinin aralıksız baskılarına karşı koyabilmiş, ancak bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği sınırları dahilinde kalan Türk halklarının muhaceretteki bu temsilcilerinin Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilindeki her türlü siyasi faaliyeti ile yine siyasi amaçlı basın faaliyetlerinin yasaklanmasına ilişkin kararı kabul etmek durumunda kalmıştır.

Görüldüğü gibi Atatürk, Türk milletinin yalnızca Türkiye Türklerinden ibaret olmadığını bilmektedir ve Türkiye dışındaki Türk halklarına büyük bir sevgiyle bağlıdır. O, Kurtuluş Savaşını Türk milletinin doğuştan gelen kararlılığı, gücü ve azmini arkasına alarak

²⁴ Landau ,112.

yürütmüş ve başarıya ulaştırmıştır. Nitekim Atatürk bir sözünde: "Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve cumhuriyetimizin mesnedi (dayanağı) Türk camiasıdır" açıklamasında bulunmuştur²⁵.

Bu yüce millete büyük saygı ve sevgi besleyen Atatürk, Türk dili, kültürü ve tarihinin ilmi metotlarla yeniden yazılması ve gerek Türkiye’de gerekse yurtdışında, Türk kültürü ve tarihinin tanıtılması amacıyla gerekli ortamı ve imkanları yaratmış, ayrı düşmüş Türk halklarının birbirlerinden haberdar olması için gerekeni yapmıştır. Siyasi sahada ise tüm imkanlarını zorlayarak bu halkların siyasi muhacirlerini ülkesinde konuk etmiş ve propaganda temeline dayanan bağımsızlık faaliyetlerini buradan sürdürmelerine olanak tanımıştır.

3.3.3. Bakû Şark Milletleri Kurultayı

Kurultayın içeriğine araştırmamızın ana konusu olan Azerbaycan açısından yaklaştırmaya özen göstereceğiz. Kurultay her ne kadar Bakû’de yapılmışsa da toplanma gerekçesiyle Türklük dayanışmasından uzak bir yapıya sahiptir. Zira Bakû artık Mehmet Emin Resulzade Bey’in bıraktığı Azerbaycan değildir. Bakû komünizmin doğu halklarında yaygınlaştırılması için kurultayların toplandığı bir merkez olmuştur. Bu amaçla Sovyet Rusya Anadolu’da ki komünist akımın öncüsü olan Türk Halk İştirakiyun Partisini destekleyerek hakimiyet alanını da genişletmeye çalışmıştır²⁶.

²⁵ Tanyu 1981:71.

²⁶ Türkiye’de komünist hareket için bkz. Yavuz ASLAN, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi Bey**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997,

Mustafa Kemal Paşa'nın yönettiği bağımsızlık savaşı, Komünist Enternasyonalin Doğu politikalarında birçok ümidini bağlamış olduğu bir akımdı. Komintern, bu dönemde Doğu dünyasını ve bu arada Türkiye'yi sarmış olan milli kurtuluş hareketlerine ve bunların milyonlarca katılımcısını kendi yanına çekmek için bu ortamı bir fırsat olarak görüyordu. Nitekim 2. Kongre'de (Haziran 1920) kabul ettiği Doğu politikası prensiplerinden biri olarak, uluslararası proleteryanın sömürge ve bağımlı ülkelerde yürütülen milli kurtuluş hareketleri ile geçici ittifak kurulması görüşünü ortaya koydu.

"Komünist Azerbaycan'ın kendi topraklarının bir kısmını komünist Ermenistan'a vermesi" gibi bir gerçeği, komünizmin en çarpıcı örneği olarak algıladığını vurgulayan Mustafa Kemal, aynı zamanda "bu kardeşlik duygusunun" Türklerin gerçek duygularına zıt olduğunun altını çizmiştir: "Türkiye'de milli duygular son zamanlarda uyanmıştır ve bu nedenle de özellikle güçlüdür. Halkımız kendi bağımsızlığını milli sınırlar çerçevesinde korumayı amaç edinmiştir. Eğer Ermenistan, Türkiye topraklarının bir kısmının kendisine verilmesini isterse, halk genç ve güçlü milli duyguların etkisiyle bunu kabul etmez ve engeller." Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Mustafa Kemâl Paşa görmesi muhtemel karşılığında toprak tavizi verme niyetinde değildir. Üstelik onun için Rusya'nın bazı davranışları hazmedilir gibi de değildir. Çünkü Rusya'nın ihtilâl söylemleriyle eylemleri birbirlerine uymamaktadır.

Mustafa Kemal, "Bakû'nun Ruslar tarafından alınması sırasında toplu tutuklamalar ve idamlar yapıldığı, Azerbaycan servetlerinin Rusya'ya taşındığı, Türkistan'da Müslüman katliamı yapıldığı" gibi haberlerin Sovyet Rusya'nın lehine tanıklık etmediğine işaret ede-

rek, son olarak da, Moskova'nın birçok siyasi adımlarının Türkiye'de ciddi tedirginliğe sebep olduğunu bildirmiştir²⁷.

Azerbaycan'da bu dönem komünist bir idare bulunmaktadır. Kurultaydan sonra Mustafa Kemâl Paşa'nın isteğiyle Bakû'ya gelen Türk heyeti başkanı Nerimanov'la görüşür. Nerimanov'un önerisi üzerine Stalin ile görüşten heyet amaçlarına tam olarak ulaşamasa da isteklerinin çok büyük bir kısmını alarak Ankara'ya dönmüştür.. Dr. Rıza Nur, "Moskova-Sakarya Hatıraları" adlı eserinde hiçbir dış devlet tarafından tanınmayan TBMM hükümetinin Sovyetler tarafından tanınmasını, Nahçıvan meselesinin çözülmesini ve borç para alınmasını baş`rı olarak yazıyor.

Nerimanov, Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı mektuba yazdığı cevabi mektubunda her gün kazanılan başarılarla Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığını, bu yüzden kahraman Türk halkını kutladığını yazıyor ve sonra ilave ediyordu; "Paşam, bizim Türk milletinde kardeş kardeşe borç vermez. Kardeş, her zaman kardeşinin elinden tutar. Biz kardeşiz, her zaman elinizden tutacağız ve tutmaya devam edeceğiz."²⁸

Kurtuluş Savaşı'nın en tehlikeli günlerinde bir kardeş olarak elini uzatan, elinden gelen bütün yardımı yapan, SSCB içinde Türk Kurtuluş Savaşı'na büyük destek veren Nerimanov'un önderliğindeki

²⁷ Dr. Solmaz RÜSTEMOVA-TOHİDİ, **Toplumsal Tarih**, İstanbul, Aralık 1999, No:72, s: 16.

²⁸ **Atatürk ve Nerimanov**, Azerbaycan Milli Meclisi Yayınları, Bakü, 2003, s.40-43.

Azerbaycan Türk kurtuluş savaşına bu yönüyle olumlu bir katkıda bulunmuştur.

Türkiye'nin kuruluş savaşını başarıyla sonlandırmasından sonra Fransa'da bulunan Azerbaycan Türkleri Temsilcileri zafer haberi üzerine Ankara hükümetinin Paris Temsilcisine on bir imzalı bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta; "Son günler zarfında Türk milli ordusunun kazandığı muharebeler, düşman üzerine indirdiği büyük darbeler ve şanlı galebeler, her bir Müslüman Türk'ün göğsünü samimi bir sevinçle kabartıyor. Büyük cihan harbinden yeni çıkmış Türkiye, henüz mübarek yaralarının kanı kurumamışken yeniden kendi hukukunun müdafaası yolunda mecbur edilerek bir defa daha kendisinin müstakil bir devlet ve namuslu bir millet olduğunu enza-ri aleme seyrettirdi. Cenab-ı hak bütün Türk ve Müslüman ahalisinin duasını işiterek Türk kılıcına pek şanlı bir zafer daha ita buyurdu.

Bir asırdan beri yabancı hükümranlığının bütün fenalığını kendisi üzerinde imtihan etmiş Azerbaycan Türkleri, bugün Anadolu Türklerinin de bir hissesinin yabancı kuvvete boyun eğmeğe mecbur edildiğini görüyor ve kalben bu milli faciaya iştirak ediyordu.

Bereket versin ki kuvva-yı milliye'nin himmet ve kahramanlığı bu batıl fikirleri devirdi. Bugünkü darbe yalnız Yunan üzerine değil, onları teşvik eden bir Avrupa devlet-i muazzaması üzerine de indirildiği için Türk ordusunun satvet ve ihtişamına büyük bir delildir" şeklindeki sözlerle Azerbaycanlılar duygularını ifade etmiştir.²⁹

²⁹ Ahmetova, F, Neriman Nerimanov- İdeal ve Gerçek, Bakü, 1999, s.78.

Azerbaycanlı Mir Yakup Bey tarafından yazılan bir başka mektup geçen "Bu muzafferiyet bütün Türk, bütün Turan ülkelerini sarstı ve onların nazarlarını Turancılık pişdarı bulunan kemallerin, ismetlerin bulundukları noktaya, o muazzez Anadolu'ya celbetti. Çünkü onlar bu muzafferiyeti Anadolu Türklerine hasretmiyor, fakat onu belki bütün Turan'ın bütün Turan oğullarının bir muzafferiyeti gibi telakki ederek gayet samimi alkışlarla karşılayacaktır. Anadolu'dan çıkan bu zafer haberi bir yıldırım süratiyle ne kadar seri bir surette Türk ruhunun beslendiği, Türk kalbinin çarptığı büyük, geniş Turanın uzak köşelerinde ne büyük şenliklere sebep olmuş, ne büyük ümitler doğurmuştur" sözleri Anadolu'dan yükselen güneşin sadece Anadolu'yu değil esaret altında bulunan diğer Türk dünyasını da aydınlattığını ortaya koymaktadır³⁰.

Azerbaycan Çarlık ve de Bolşevik dönemlerinde uzun yıllar Rusya'nın egemenliğinde kalmıştır. Rusya her iki dönemde de yaptığı dayatmalar ile bölgede ulusal bilincin doğması ve gelişmesinin önünde en büyük engel olmuştur. Türkiye ise bölgede üstlendiği lider rolünü I. Dünya Savaşı'ndan sonra tamamen terk etmek zorunda kalmış ve bölge üzerindeki politikalarını uygulama konusunda zayıf kalmıştır. Kurtuluş Savaşı döneminde Rusya'nın desteğini almak ve arttırmak amacıyla Azerbaycan konusunda iddialı ve ısrarcı bir diplomaside takip edilememiştir. Fakat Türkiye'nin kazandığı zafer tüm 3. dünya ülkelerine olduğu gibi Azerbaycan için de örnek olmuştur.

³⁰ Bilal N. ŞİMŞİR, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1999, s.295.

SONUÇ

Böylece, konunun araştırılması bir daha gösterdi ki, bağımsızlığın ilan edildiği dönemlerde Azerbaycan'da çok karışık ve zorlu siyasi ve askeri durum mevcuttu. Azerbaycan'daki durum Türkiye hükümeti tarafından da dikkatle takip ediliyordu. Özellikle Enver Paşa Azerbaycan halkına olan yardımları ile ön plana çıkıyordu. Enver Paşa ve meslektaşları Azerbaycan'ı, Dağıstan'ı ve Orta Asya'yı kendinde birleştiren büyük bir Turan devletinin kurulması arzuları ile yaşıyorlardı. Her ne kadar bu düşünce gerçekleşmese de Azerbaycan'a ve Dağıstan müslümanlarına yardımlar gösterilmesi için önemli adımlar atılmış oldu.

Nuri Paşa Komutasındaki Türk subayları Mayıs 1918'de Gence'ye geldi ve geldiği günden itibaren büyük faaliye başladılar. Azerbaycan Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycanla-Türkiye arasındaki ilişkiler devletlerarası münasebete çevrildi. 1918 yılı 4 Haziranda Azerbaycanla-Türkiye arasında antlaşma imzalandı. Antlaşmadan sonra Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a girerek Azerbaycan topraklarını işgalci güçlerden temizledi. Her ne kadar bu durum uzun sürmese de Azerbaycan tarihi açısından çok önemli bir süreçtir. Azerbaycan halkı Türk ve Azerbaycan askerinin tarihi hizmetlerini minnettarlıkla değerlendirdi ve onların yaratmış olduğu kahramanlık tarihi bugün de örnek olarak kalmaktadır.

KAYNAKÇA

GAZETE VE DERGİLER

Azadlık
Azerbaycan
Can Azerbaycan
Elturan
Hayat
İkbal
Kafkas
Kurtuluş
Mübariz
Odlar Yurdu
Türk Yurdu

KİTAPLAR

- Ahmetova, F. (1998). **Neriman Nerimanov-İdeal ve gerçek.** Bakü.
- Akçuraoglu, Yusuf. (1990). **Türkçülük.** İstanbul: Toker Yayınları.
- Ağamaliveya, H. (1990). **Azerbaycan Demokratik Respublikası.** Bakü.
- Akşin, Abdülahat. (1991). **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi.** Ankara: TTK.
- Aliyev, G. (1993). **Turtsiya VI period pravleniya mladoturok.** Bakü.
- Aliyev, H. (1997). **Mustakillik Yolu.** Bakü.
- “Armyanskiy Genosid” **Mif i Realnost.** Bakü.
- Atatürk ve Nerimanov.** (2003). Bakü: Azerbaycan Milli Meclisi Yayınları.
- Balayev, Ahmet. **Azerbaydjanskoye Nasionalnoye Demokratiçeskoye dvijeniye 1917-1920 god.** Bakü.

- Balayev, Ahmet. (1990). **Azerbaycan'da Milli Azatlık Harekatı**. Bakü.
- Baykara, Hüseyin. (1975). **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**. İstanbul.
- Çemenzeminli, Y.P. (1994). **Bağımsızlığımızı İstiyorsak**. Bakü.
- Çırakzade, Bekir. (1993). **İstiklal Yollarında**. Bakü.
- Darabadi. (1994). **1918-1920 Yıllarında Azerbaycan'da Askeri ve Siyasi Olaylar**. A.D.R.'de Askeri Kuruculuk. Bakü.
- Darabadi. (1991). **Voenniye Probleml Politiceskoy İstorii Azerbaydjana vı naçale xx veka**. Bakü.
- Erdaş, Nilgün. (1994). **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**. Ankara.
- Gasimov, Musa. (2001). **Birinci Dünya Müharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)**. Bakü.
- Güner, Zekai. (1999). **Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu**. Ankara.
- Güneş, İhsan. (1985). **1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Gürün, Kamuran. (1993). **Ermeni Dosyası**. Bakü.
- Gürün, Kamuran. (1991). **Türk-Sovyet İlişkileri**. Ankara: TTK Yayınları.
- Hasanov, Ceyhun. (1993). **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)**. Bakü.
- İbrahimli, H. (1996). **Azerbaycan Siyasi Mühecireti**, Bakü.

- İskenderov, M. (1958). **İz istorii borba Kommunističeskoy Partii Azerbaydjana za pubedu Sovetskoyvlasti.** Bakü.
- İsmailov, Eldar. (1994). **Azerbaycan Tarihi,** Bakü.
- İstoriya Azrebaydjana.** (1963). Bakü.
- Karabekir, Kazım. (1990). **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve ittihat Terakki Erkanı.** İstanbul.
- Kazımlade, Ferman. (1993). **Borba vı Kafkasye (1917-1921) Literaturnıy Azerbaydjan.** Bakü.
- Keykurun, Naki. (1998). **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920).** Ankara: İlke Yayınları.
- Koçerli, T. (1990). **İstoričeskiy povorot Sudbah Azerbaydjanskogo narode.** Bakü.
- Kuliyev, V. (1992). **Azerbaycan Demokratik Respublikası dış kaynaklarda.** Bakü.
- Mamedov, Hagani. (1996). **Azerbaycan Milli Harekatı.** Bakü.
- Nasipzade, Nasip. (1999). **Azerbaycan Demokratik Respublikası.** Bakü.
- Nasirov, Tofik. (1993). **Borba za vlast vı Azerbaydjane 1917-1920 g.** Bakü.
- Necefov, Bekir. (1992). **Azerbaycan Demokratik Respublikası.** Bakü.
- Neccefov, Ahmet. (2000). **Azerbaycan Tarihi.** Bakü.
- Pobeda Sovetskoy Vlasti vı Zakafkasye.** (1971). Tiflis.
- Popov, A. (1989). **İz istorii revolyutsii VI vostocnom Zakafkasya.** Bakü.
- Resulzade, Mehmet Emin. (1990). **Azerbaycan Cumhuriyeti.** Bakü.
- Rüstemova, Solmaz. (1999). **Toplumsal Tarih.** İstanbul.

- Sadıkov, Hikmet. (1998). **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Gence Dönemi**. Gence.
- Sakallı, Bayram. (1997). **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, İstanbul: İz Yayınları.
- Saray, Mehmet. (1995). **Atatürk ve Türk Dünyası**. Ankara: TTK Yayınları.
- Saydam, Abdullah. (1993). **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**. Trabzon.
- Sef, CE, (1993). **Borba Za Oktyabr**. Bakü.
- Süleymanov, Mehman. (1999). **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**. Bakü: Askeri Neşriyat.
- Svyatçehovski, T. **Rusya Azerbaycanı 1905-1920 yılları**.
- Şahin, Eniş. (2002). **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1928)**. Ankara: TTK.
- Şemstudinov. (2000). **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**. İstanbul.
- Şevket, Süreyya Aydemir. (1993). **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)**. İstanbul.
- Şihlinski, Aliğa. **Hatıralarım**. Bakü.
- Şimşir, Bilal. (1999). **Doğunun Kahramanı Atatürk**. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Tanyu, Hikmet. (1981). **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği**. Ankara: Töre Devlet Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1988). **Türkiye'de Siyasal Partiler**. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Yüceer, Nasır. (1996). **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı**. Ankara.
- Zeynaloğlu, C. (1992). **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**. Bakü.
- Ziyadhan, A. (1993). **Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına, Siyasetine Dair Yazılar**. Bakü.